

Leren voor een leven lang ontwikkelen

Loopbaankeuzes van Agora-leerlingen en hun studiesucces in het eerste jaar van het hoger onderwijs.

prof. dr. Jos Claessen

Rapport

Leren voor een leven lang ontwikkelen

Loopbaankeuzes van Agora-leerlingen en hun studiesucces in het eerste jaar van het hoger onderwijs.

Dit project is tot stand gekomen mede op basis van het OCenW-project Regionale Samenwerking mbo-hbo en vo-ho.

De auteur volgt al een aantal jaren de ontwikkeling van Agora in Roermond, een vo-school waar leerlingen op een heel eigen wijze bouwen aan hun levenslange ontwikkeling.

Dank aan Agora, de coaches en de vak experts alsmede de leerlingen die meewerkten aan dit onderzoek naar loopbaankeuzes en studiesucces in het hoger onderwijs

Over de omslagafbeelding

Het kunstwerk *Structuur van 121 vlakken (III) met drie lijnen* van John Arkenbout (grafische bewerking Fanny Driessen) verbeeldt enkele van de vele mogelijke paden door een wereld die bestaat uit veel verschillende maar ook gelijksoortige elementen, ook te zien als (stap)tegels.

© Open Universiteit januari 2022

Tenzij anders aangegeven mag het materiaal uit deze uitgave zonder voorafgaande toestemming openbaargemaakt en verveelvoudigd worden door instellingen die gefinancierd worden uit publieke middelen, scholen, opleidingsinstituten en non-profitorganisaties ten behoeve van onderwijs- en onderzoeksdoeleinden, mits de naam van de auteursrechthebbende daarbij wordt vermeld:

© Open Universiteit.

Printed in The Netherlands

Inhoudsopgave

Voorwoord – Over de drempel

1	Na het eindexamen voor havo en vwo: opties en risico's	7
1.1	Forse groei van hoger onderwijs	7
1.2	Geen garantie op studiesucces in het hoger onderwijs	8
1.2.1	Op zoek naar variabelen die samenhang vertonen met studie-uitval	8
1.2.2	Op zoek naar risicogroepen voor studie-uitval	9
1.3	Een paar opmerkingen tot slot	12
1.4	Samenvatting	12
2	Opzet en kader voor het onderzoek naar LOB en loopbaankeuzes bij Agora Roermond	15
2.1	Voorstudie naar LOB als zodanig	15
2.2	De keuze voor Agora Roermond	15
2.3	Onderzoek in 2019-2020	16
2.4	Onderzoek in 2020-2021	17
2.5	LOB en een leven lang ontwikkelen	17
2.6	Samenvatting	18
3	Een jaar later: profiel van de oud-havo- en vwo-leerlingen van Agora Roermond een jaar na hun eindexamen	19
3.1	Kenmerken van de 22 oud-leerlingen in het onderzoek	19
3.2	Plannen van de leerlingen vóór en ná de zomervakantie	19
3.3	Woonsituatie van de oud-leerlingen	20
3.4	Terugblik op Agora een jaar later	21
3.5	Samenvatting	25
4	Een jaar later: scheiding der wegen	27
4.1	Het onderscheid in vier subgroepen	27
4.2	De loopbaantrajecten in het jaar na het eindexamen	27
4.3	De examengeneratie van Agora van 2019-2020 in landelijk perspectief	30
4.4	Samenvatting	32
5	De verschillende trajecten van de groepen oud-leerlingen	35
5.1	Studieverloop van de 'directe doorstromers-herinschrijvers'	35
5.2	Studieverloop van de 'vertraagde doorstromers-switchers' en de 'uitvallers'	38
5.3	Ervaringen van oud-leerlingen met een tussenjaarvariant	40
5.4	Samenvatting	41
6	Epiloog	43
	Over de auteur	47
	Colofon	48

Voorwoord

Over de drempel

Dit rapport vertelt het verhaal van 22 leerlingen van havo en vwo van Agora in Roermond die examen gedaan hebben in 2019-2020 en die afgelopen jaar 2020-2021 over de drempel naar een nieuw leven zijn gestapt. Eindexamen doen en je school verlaten na een jarenlang verblijf is veel meer dan het zetten van een volgende stap. Je gaat een echte drempel over naar een nieuw, nog onbekend tijdperk.

Waar is deze Agora-generatie van 2019-2020 heen gegaan? Wat waren hun ervaringen in dit post-examenjaar? Hoe kijken ze terug op Agora? Was corona van invloed? Wat gaan ze het volgend jaar doen?

De wederwaardigheden van deze leerlingen in 2020-2021 plaatsen we – waar mogelijk – tegen de achtergrond van landelijke gegevens. Leerlingen van Agora hebben onderwijs gehad volgens een heel eigen onderwijsconcept. Zeggen de ervaringen en bevindingen van de leerlingen ook iets over Agora?

1 Na het eindexamen voor havo en vwo: opties en risico's

Wanneer leerlingen met succes havo of vwo hebben afgesloten, ligt de toekomst letterlijk open. Ze zijn niet langer leerplichtig en kunnen kiezen uit allerlei opties.

Zo'n 16 tot 17 procent (*CBS geslaagden 2018*) verlaat het onderwijs. Een deel hiervan besluit om de studie tijdelijk te onderbreken en kiest voor een tussenjaar. In dat jaar is van alles mogelijk: de wereld verkennen, werkervaring opdoen, als au pair aan de slag gaan, werken aan competenties voor een verdere opleiding, een taal leren, nadenken over de toekomst. Een ander deel laat plannen voor een verder studie helemaal los en maakt uiteenlopende keuzes: werken, reizen, eigen bedrijf starten, in bedrijf van ouders aan de slag enzovoort. Maar de overgrote meerderheid gaat verder studeren aan de opleiding die ze in de eindfase van het vo al hadden uitgekozen. In de regel is dat verder studeren aan een hogeschool of universiteit in Nederland (drie van de vier studenten). Daarnaast zijn er kleine aantallen die van havo overstappen naar vwo, die hun opleiding vervolgen in het mbo of die in het buitenland gaan studeren.

1.1 Forse groei van hoger onderwijs

Het jaarlijkse aantal studenten dat instroomt in het hoger onderwijs groeit al jaren gestaag (*CBS Statline Hoger onderwijs*).

In het hbo was er in 2019-2020 met 103.423 ingeschrevenen een groei van het aantal eerstejaars van ruim 2 procent. In 2020-2021 steeg dit aantal bijna exponentieel met 11 procent naar 114.080.

In het wo bedroeg de toename in 2019-2020 eveneens ruim 2 procent met 59.306 eerstejaars. Dit aantal steeg fors verder met 13 procent naar 67.096 in 2020-2021.

De groei van het hoger onderwijs is geen recent fenomeen, maar doet zich al jaren voor. Over een langere periode gezien is er de geleidelijke verschuiving van het vmbo naar havo en vwo (opwaartse mobiliteit) waardoor het potentieel voor het hoger onderwijs toeneemt. Wat ook al een reeks van jaren speelt is de aanzienlijke toename van het aantal buitenlandse studenten. Voorts is de belangstelling voor de relatief nieuwe associate degree-opleidingen (tweejarig hbo) groeiende. Daarnaast is er sprake van specifieke corona-effecten in 2020-2021: meer geslaagden door specifieke coronaregelingen bij de eindexamens, tussenjaar met reizen door coronarestricties minder aantrekkelijk, versoepeling door de instellingen van de BSA-regeling, halvering collegegeld door overheid voor bepaalde groepen studenten, langer blijven studeren door minder aanbod op de arbeidsmarkt.

Gaan studeren in het hoger onderwijs biedt geen garantie op succes. We weten dat nogal wat studenten de eindstreep niet halen en ergens onderweg afhaken. Het voortijdig beëindigen van de opleiding in het hoger onderwijs is geen specifiek Nederlands verschijnsel. Op Europees niveau komt Vossensteyn et al. (2015) in een breed opgezet onderzoek naar de *non-completion rate* in het hoger onderwijs als geheel (percentage van de starters dat de studie niet afmaakt) tot een range van 17 procent tot 47 procent uitvallers in veertien Europese landen.

Een probleem bij dergelijke cijfers is dat landen verschillende definities en berekeningsmethoden hanteren (Delnoij, 2020), waardoor percentages niet goed te vergelijken zijn. Hier willen we inzoomen op de *non-completion rate* na het eerste jaar. Nederland hanteert hierbij een definitie waarbij al dan niet herinschrijven na het eerste jaar als indicator fungeert (ResearchNed, 2020). *Niet-herinschrijvers* zijn alle eerstejaars van hbo en wo die zich in het tweede jaar niet opnieuw inschrijven voor dezelfde opleiding aan dezelfde instelling.

Deze cijfers worden over de afgelopen jaren per cohort (een bepaalde jaargang) berekend. Tussen de verschillende jaargangen komen overigens nauwelijks verschillen voor. Voor het cohort 2018-2019 (dus studenten die in 2018-2019 met hun studie gestart zijn) waren er 42.600 *niet-herinschrijvers* oftewel 32 procent van alle eerstejaars. Dat betekent tegelijkertijd dat 68 procent van alle eerstejaars zich wel inschrijft voor een tweede jaar aan dezelfde instelling voor dezelfde opleiding.

De groep van 42.600 niet-herinschrijvers is weer samengesteld uit twee groepen.

De eerste groep is die van de *studie-uitvallers*: studenten die echt verdwijnen uit het ho en dus niet langer een studie volgen aan universiteit of hogeschool. Het aantal studie-uitvallers was 16.284: 38 procent van de 42.600 niet-herinschrijvers, ongeveer 12 procent van alle starters.

De andere groep is die van de zogeheten *switchers*: studenten die wel opnieuw inschrijven aan dezelfde instelling maar voor een andere opleiding, óf wel opnieuw inschrijven voor dezelfde opleiding maar bij een andere instelling, óf (opnieuw) inschrijven aan een andere instelling en voor een andere opleiding. Het label *switchers* heeft dus meerdere betekenissen. In 2018-2019 waren er ruim 26.000 *switchers*, meer dan 60 procent van de 42.600 niet-herinschrijvers, ongeveer 20 procent van alle starters.

We vermelden deze cijfers voor de eerstejaars uit 2018-2019 omdat het patroon van dat jaar min of meer indicatief is voor een reeks van voorafgaande jaren. In die jaren was corona nog een onbekend fenomeen:

- herinschrijvers voor tweede jaar aan dezelfde instelling voor dezelfde opleiding: 68 procent
- niet-herinschrijvers voor tweede jaar aan dezelfde instelling voor dezelfde opleiding: 32 procent
 - deel van de niet-herinschrijvers die stoppen met hoger onderwijs: 12 procent
 - deel van de niet-herinschrijvers die switchen naar andere ho-instelling en /of andere opleiding: 20 procent

In paragraaf 1.2.2 en ook in het onderzoek onder de examenleerlingen van Agora zien we dat corona vanaf 2019-2020 toeslaat met aanwijsbare effecten.

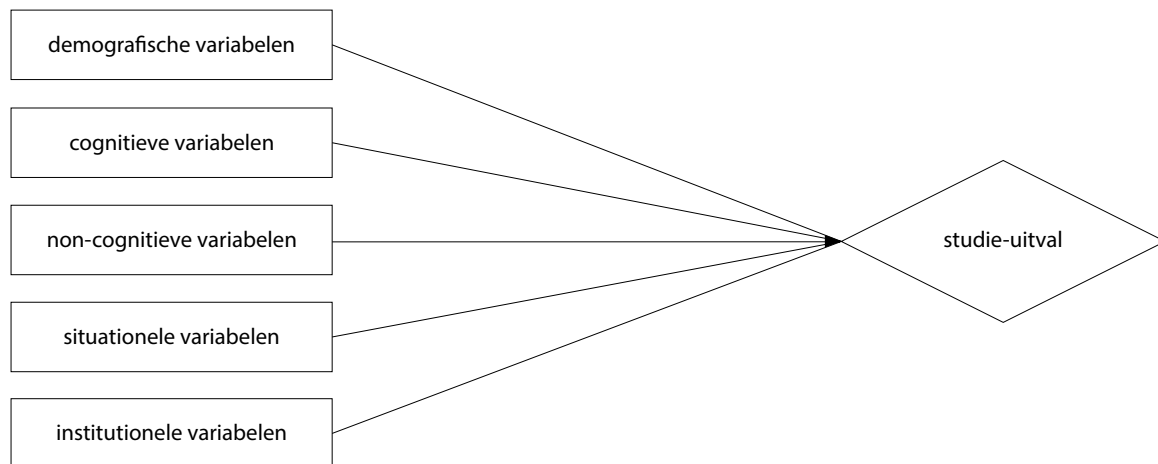
1.2 Geen garantie op studiesucces in het hoger onderwijs

Het zal geen verbazing wekken dat er veel onderzoek is verricht naar studievertraging en studie-uitval in het hoger onderwijs: de aantallen studenten en de (financiële) belangen zijn van die orde dat zowel internationaal als nationaal als op instellingsniveau studie-uitval een hot topic is. Ondanks alle inspanningen blijkt studie-uitval in het hoger onderwijs een weerbarstig onderwerp te zijn.

1.2.1 Op zoek naar variabelen die samenhang vertonen met studie-uitval

In een recente meta-literatuurstudie naar studie-uitval komt Delnoij (2020) tot vijf clusters van variabelen die gerelateerd zijn aan studie-uitval in het hoger onderwijs (figuur 1.1).

FIGUUR 1.1 CLUSTERS VAN VARIABLEN MET MOGELIJKE INVLOED OP STUDIE-UITVAL (DELNOIJ, 2020)

- demografische variabelen als SES ouders, etniciteit, sekse, opleiding ouders
- cognitieve variabelen als eindexamencijfers, leerstrategieën, intelligentie, computervaardigheden, elementaire wiskundige vaardigheden
- non-cognitieve variabelen als motivatie, academische zelfeffectiviteit, aanpassingsvermogen, zelfperceptie
- situationele variabelen als werken naast studeren, financiële support, sociale ondersteuning
- institutionele variabelen als interactie met de staf, grootte van de instelling, selectiviteit van de instelling

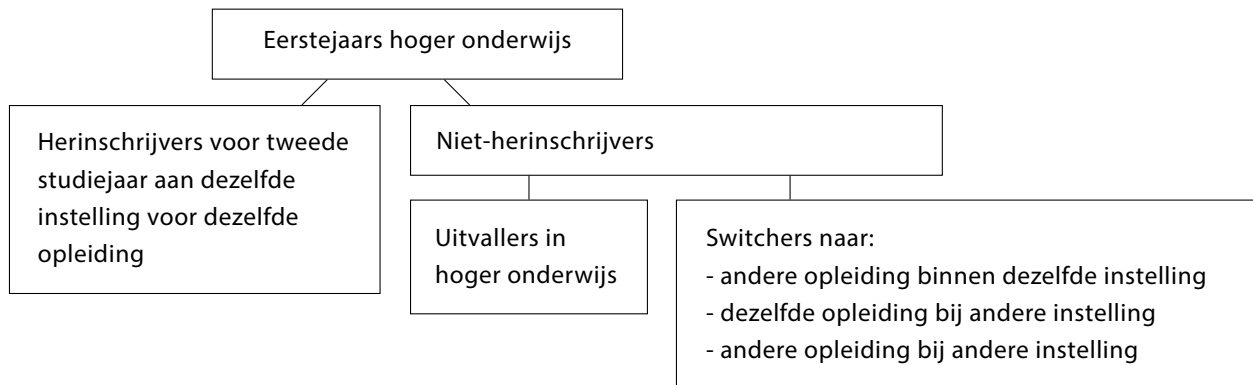
Uit de literatuurstudie bleek overigens dat onderzoek naar studie-uitval geen eenduidig beeld oplevert: de variabelen die worden genoemd in relatie tot studie-uitval verschillen per publicatie en ze zijn soms wel en soms niet significant. In een tweede publicatie is Delnoij (2021) op zoek gegaan naar variabelen die als voorspellers kunnen fungeren voor studie-uitval in het hoger online onderwijs (Open Universiteit). Hoewel er veel onderzoek is verricht naar voorspellers van studie-uitval, blijkt het in de praktijk niet zo eenvoudig potentiële uitvallers vroegtijdig te traceren. In haar onderzoek naar uitval in hoger online onderwijs vond Delnoij zeven bruikbare voorspellers: academische self-efficacy, elementaire wiskundige vaardigheden, werkuren naast de studie, geplande uren om te studeren, leerstrategieën, sociale ondersteuning en studie-intentie. Doeloriëntatie en studiewil werden niet geverifieerd als relevante voorspellers.

1.2.2 Op zoek naar risicogroepen voor studie-uitval

Naast het onderzoek naar variabelen die samenhangen met studie-uitval, zijn er ook veel studies beschikbaar naar subgroepen binnen de studentenpopulatie die een verhoogd risico lopen om met studie-uitval geconfronteerd te worden.

Voor het onderzoek naar deze risicogroepen sluiten we aan bij de Monitor Beleidsmaatregelen hoger onderwijs 2020-2021 (ResearchNed, 2021). In deze jaarlijkse monitor wordt een omvangrijke en representatieve groep eerstejaars van hbo en wo gevolgd vanaf het moment van de studiekeuze tot en met het moment van de inschrijving voor het tweede studiejaar. Daarbij worden de indeling gevolgd die we al eerder in paragraaf 1.1 hebben gezien.

FIGUUR 1.2 STUDIEVOORTGANG EERSTEJAARS HOGER ONDERWIJS NA EERSTE JAAR

Wie zijn nu de eerstejaarsstudenten uit 2019-2020 die zich in wel herinschrijven voor het tweede jaar voor dezelfde opleiding aan dezelfde instelling en wie zijn degenen die besluiten te stoppen met hoger onderwijs c.q. te switchen van opleiding en/of instelling? We moeten ons hierbij realiseren dat de eerstejaars van 2019-2020 een vo-examenjaar hebben gehad zonder coronaperikelen, en in maart 2020 tijdens hun eerste ho-jaar overvallen werden door corona. De beslissing om vervolgens wel of niet door te gaan in het ho vond eveneens plaats onder het coronaregime van overheid en instellingen. Waar in de voorafgaande jaren steeds ongeveer een derde dezelfde opleiding aan dezelfde instelling niet vervolgde in het tweede jaar (de niet-herinschrijvers dus), daalt in 2020-2021 dit percentage naar gemiddeld een kwart. Deze daling van bijna 8 procent is een echte breuk met eerdere jaren. Deze daling is op het eerste gezicht verrassend. Na een jaar met coronaperikelen en coronaonderwijs zouden meer studenten kiezen voor continuering van hun opleiding. Hoe kan dat?

Er zijn wel wat verklaringen te bedenken voor deze trendbreuk:

- Onderwijsinstellingen versoepelden de normen voor het bindend studieadvies. Waar eerder het behalen van de volle 60 studiepunten in het eerste studiejaar vaak de norm was om door te mogen gaan naar het tweede studiejaar, werd deze norm versoepeld of zelfs losgelaten. Het bindend studieadvies is uiteindelijk door de Tweede Kamer helemaal afgeschaft. Door deze ontwikkelingen haken minder studenten af omdat ze toch verder kunnen met hun studie als ze het eerste jaar nog niet helemaal hebben afgerond.
- Ook pasten instellingen het onderwijs en de examens aan naar aanleiding van de corona-omstandigheden, en konden zich coulanter opstellen bij de beoordeling.
- De overheid besloot het collegegeld te halveren voor alle eerstejaarsstudenten, en ook nog eens voor de tweedejaarsstudenten aan lerarenopleidingen, wat het aantrekkelijker maakte om de studie voort te zetten.
- Door de coronapandemie ging de wereld op slot, waardoor het onderbreken van de studie om een jaar te werken of te reizen voor veel studenten geen optie meer was.

Van de (kleinere) groep niet-herinschrijvers (25 procent van alle eerstejaars) maakte iets minder dan twee derde een switch (16 procent van alle eerstejaars) en iets meer dan een derde stopte met de ho-studie (studie-uitval, 9 procent van alle eerstejaars). Het aandeel uitval en switch is in het hbo ongeveer 10 procent hoger dan in het wo.

Welke groepen studenten lopen nu meer risico om te belanden in de groep switchers of uitvallers?

Vooropleiding

De uitval en switch is het laagst onder eerstejaars met een vwo-diploma. Studenten met een havo- en vooral een mbo-diploma lopen meer risico (in de orde van grootte van 10 procent).

Tussen de eindexamenprofielen komen geringe verschillen voor. Studenten met een profiel cultuur en maatschappij of economie en maatschappij hebben iets meer kans (in de orde van grootte van enkele procenten) op uitval of switch dan studenten met natuur en gezondheid of natuur en techniek.

Uitval en switch zijn ook gerelateerd aan het gemiddelde eindexamencijfer. Herinschrijvers hebben een hoger gemiddelde dan uitvallers of switchers. ResearchNed merkt hierbij op dat dit patroon al veertien jaar onveranderd is. De verschillen liggen overigens in de orde van grootte van 0,10 tot 0,20 examencijfer.

Geslacht

Er zijn grote verschillen in uitval en switch naar geslacht. Bij mannen ligt het percentage ongeveer 8 procent hoger.

Etniciteit

Studenten met een niet-westerse migratieachtergrond lopen meer kans op uitval of switch. De verschillen variëren naar vooropleiding en liggen in de orde van grootte van 1 tot 10 procent. De verschillen worden overigens steeds kleiner.

Opleidings- en inkomensniveau ouders

Eerstejaars waarvan minstens een van de ouders een ho-diploma heeft, worden in iets mindere mate (3 tot 4 procent) geconfronteerd met uitval of switch. Een variant hierop staat bekend als de achterstand van de eerstegeneratiestudent. Als je als eerste in een gezin gaat studeren, verkeer je in een andere en veelal meer nadelige startpositie dan studenten met ouders die wel gestudeerd hebben (MinOCenW, 2020). Ook is er een relatie tussen inkomensniveau van de ouders en de kans op switch of uitval. De verschillen zijn het grootste in de laagste inkomensniveaus. Hierbij plaatst ResearchNed de kanttekening dat ouderlijke kenmerken als opleiding en inkomen wel samenhangen met uitval en switch, maar dat deze verschillen veel minder groot zijn dan de verschillen naar geslacht en migratieachtergrond van de student.

Bijzondere problematische omstandigheden in de privésituatie

Bijzondere problematische omstandigheden is de verzamelnaam voor omstandigheden als echtscheiding van ouders, overlijden van familieleden, verslaving, woon- en leefproblemen, relatieproblemen, zorg voor kinderen en zwangerschap/bevalling. Iets meer dan de helft van alle studenten krijgt tijdens de studie hiermee te maken. Uiteraard kunnen zulke omstandigheden belemmerend werken bij de studie. Wanneer zich een of meer van deze omstandigheden voordoen (bijvoorbeeld zorgen voor kinderen) dan geeft 53 procent van de studenten met zorgtaken aan dat dit de studie belemmert. Over de impact op studie-uitval en switch hebben we geen concrete cijfers kunnen vinden.

Functiebeperking

Bijna een derde van de studenten heeft in 2019-2020 last van een fysieke of mentale functiebeperking (ADHD, autisme, dyslexie of dyscalculie, chronische aandoening of ziekte, bewegingsbeperking, sensorische beperking). Studenten met een functiebeperking hebben een iets grotere kans op uitval of switch (in de orde van grootte van 3 tot 4 procent).

Studiekeuzeproces en deelname aan studiekeuzeactiviteiten

Het studiekeuzeproces is geen onbelangrijke variabele. Van studenten die aangeven een bewuste keuze gemaakt te hebben voor hun opleiding, gaat 76 procent inderdaad verder. Bij studenten die uitvallen of switchen heeft ruim 60 procent zo'n weloverwogen studiekeuze gemaakt. Deelname aan studiekeuzeactiviteiten gaat ook gepaard met minder uitval of switch.

1.3 Een paar opmerkingen tot slot

De voorafgaande cijfers over uitval en switch van specifieke risicogroepen door ResearchNed zijn gebaseerd op de eerstejaars van 2019-2020 en de eerste maanden van 2020-2021. We hebben in paragraaf 1.2.2 vastgesteld dat de omvang van switch en uitval bij deze generatie is afgenomen van 32 naar 25 procent. Dat is in vergelijking met eerdere jaren een regelrechte trendbreuk. In de slipstream van deze vermindering zijn begrijpelijkerwijze ook de contrasten binnen de risicogroepen verminderd. Voorbeeld: zo zijn er nog steeds verschillen naar etniciteit, maar de verschillen zijn kleiner geworden.

We hebben ook in de rapporten van ResearchNed van de eerdere jaren (2013, 2014, 2018a, 2018b) en de Inspectie van het Onderwijs (2020) gecheckt of de risicogroepen uit de Monitor 2020-2021 helemaal nieuw zijn of dat het bekende fenomenen zijn door de jaren heen. Dat laatste blijkt het geval. Uitval en switch blijken hardnekkige en weerbarstige problemen te zijn, die bijna onlosmakelijk verbonden zijn met het hoger onderwijs in Nederland.

Tot nu toe hebben we alleen gesproken over de keuzes van studenten aan het einde van het eerste jaar. Studenten die dan stoppen of switchen zijn oververtegenwoordigd in de onderscheiden risicogroepen. Deze studenten lopen hun achterstand later niet meer in. Er is ook veel onderzoek over studie-uitval en studievertraging over de hele studieduur gezien. Het zijn dezelfde groepen die we beschreven hebben aan het begin van deze paragraaf. Van mannelijke studenten bijvoorbeeld kiest 8 procent aan het einde van het eerste jaar voor een switch of studiestop. Over de hele studie in het ho zien we dat mannelijke studenten er langer over doen, lagere cijfers behalen, meer afstromen en meer uitvallen (zie bijvoorbeeld Woltring & Wateren, 2019; Onderwijsraad, 2020).

Wat wel iets verandert zijn de labels bij bepaalde risicogroepen. Onlangs verscheen een onderzoeksrapport met een relatief 'nieuwe' risicogroep. Volgens Glaudemans & Jong (2021) zouden LHBTI-studenten vaker uitvallen ten gevolge van discriminatie. Recentelijk (Dopmeijer e.a., 2021a en 2021b) werden de resultaten bekend van een groot onderzoek in het voorjaar van 2021 onder ruim 28.000 studenten naar hun mentale gezondheid en alcoholgebruik, roken, drugsgebruik en gamen. De helft ervaart psychische klachten als angst en somberheid en kampt met stress en slaapproblemen.

Een laatste kanttekening betreft de toegankelijkheid van het hoger onderwijs. Dezelfde risicogroepen waarvan we eerder hebben gezien dat ze tijdens de ho-studie achterblijven door studievertraging en studie-uitval, verkeren ook nog in een extra nadelige positie doordat ze als groep relatief minder deelnemen aan het hoger onderwijs.

1.4 Samenvatting

De wereld van universiteiten en hogescholen oefent een grote aantrekkingskracht uit op jongeren na het afsluiten van hun middelbareschoolloopbaan. Drie van de vier leerlingen die havo en vwo met succes hebben afgesloten, gaan verder studeren in het hoger onderwijs. Het hoger onderwijs wordt daarbij steeds massaler met ruim 170.000 eerstejaars in 2020-2021.

Gaan studeren is wel veelbelovend, maar geen gegarandeerd succes. Van de studenten die aan hun eerste ho-jaar beginnen, gaat tweede derde door met dezelfde opleiding aan dezelfde instelling in het tweede jaar (de herinschrijvers). Een derde kiest een andere weg hetzij in de vorm van een andere opleiding en/

of onderwijsinstelling (ongeveer 20 procent, de switchers) hetzij door het hoger onderwijs te verlaten (ongeveer 12 procent, de uitvallers). Onderzoek naar switchers en uitvallers laat zien dat het jaar in jaar uit dezelfde groepen studenten zijn die meer risico lopen.

Literatuur

CBS. *Geslaagden 2018*

<https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/26/bijna-92-procent-geslaagden-in-2018>

CBS Statline. *Hoger onderwijs: eerstejaarsstudenten bachelor- en doctoraalopleidingen; onderwijssoort en opleidingsfase*

<https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/83539NED/table?ts=1636365928797>

Delnoij, L.E.C., Dirkx, K.J.H., Janssen, J.P.W., & Martens, R.L. (2020). Het voorspellen en oplossen van niet-voltooiing in het hoger (online) onderwijs. Een literatuuronderzoek. *Onderwijs Onderzoek Rev.* 29, 100313. doi: 10.1016/j.edurev.2020.100313

Delnoij, L., Janssen, J., Dirkx, K., Gijselaers, H., Groot, R.H. de., Neroni, J., Bie, M. de & Martens, R. (2021). Voltooiing voorspellen: de weg naar geïnformeerde studiebeslissingen in het hoger online onderwijs. *Voorkant. Onderwijs*, 14 juli 2021/<https://doi.org/10.3389/feduc.2021.668922>.

Dopmeijer, J.M., Nuijen, J., Busch, M.C.M., & Tak, N.I., (2021a). *Monitor mentale gezondheid en middelengebruik studenten hoger onderwijs. Deelrapport I: Mentale gezondheid van studenten in het hoger onderwijs*. Utrecht: Trimbos-instituut.

Dopmeijer, J.M., Nuijen, J., Busch, M.C.M., Tak, N.I., & Hasselt, N. van (2021b). *Monitor mentale gezondheid en middelengebruik studenten hoger onderwijs. Deelrapport II: Middelengebruik van studenten in het hoger onderwijs*. Utrecht: Trimbos-instituut.

Dopmeijer, J.M. (2021). *Running on empty. The impact of challenging student life on wellbeing and academic performance*. Amsterdam: University of Amsterdam.

Fonteyne, L. (2017). *Constructing SIMON: a tool for evaluating personal interests and capacities to choose a post-secondary major that maximally suits the potential*. Gent: Ghent University.

Glaudemans, T. & Jong, M. de (2021). *LHBTI+ studenten. Jezelf zijn binnen InHolland*. Diemen: Hogeschool InHolland.

Inspectie van het Onderwijs (2020). *In- en doorstroommonitor hoger onderwijs 2009-2018*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

MinOCenW (2020). *Toegankelijkheid hoger onderwijs: selectie en beleidsreactie Monitor beleidsmaatregelen 2019-2020*. Referentie 2569 0525. Den Haag.

Onderwijsraad (2020). *Een verkenning van sekseverschillen in het onderwijs*. Den Haag: Onderwijsraad.

ResearchNed (2013). *Monitor beleidsmaatregelen 2013. De relatie tussen beleidsmaatregelen, studiekeuze en studiegedrag*. Nijmegen: ResearchNed.

ResearchNed (2017). *Monitor Beleidsmaatregelen 2016-2017. Studiekeuze, studiegedrag en leengedrag in relatie tot beleidsmaatregelen in het hoger onderwijs, 2006-2016*. Nijmegen: ResearchNed.

ResearchNed (2018a). *In- en doorstroommonitor 2018-2017. Toegang van studenten in het hoger onderwijs: wie wel en wie niet?* Nijmegen: ResearchNed.

ResearchNed (2018b). *Monitor Beleidsmaatregelen 2017-2018. Studiekeuze, studiegedrag en leengedrag in relatie tot beleidsmaatregelen in het hoger onderwijs, 2006-2017*. Nijmegen: ResearchNed.

ResearchNed (2020). *Monitor Beleidsmaatregelen hoger onderwijs 2019-2020*. Nijmegen: ResearchNed.

ResearchNed (2021). *Monitor Beleidsmaatregelen hoger onderwijs 2020-2021*. Nijmegen: ResearchNed.

Vossensteyn, H., Kottmann, A., Jongbloed, B., Kaiser, F., Cremonini, L., Stensaker, B., et al. (2015).

Dropout and completion in higher education in Europe. Main Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Woltring, L. & Wateren, D. van der (2019). *De ontwikkeling van jongens in het onderwijs. Context en praktijk van primair tot en met hoger onderwijs*. Amsterdam: Lannoo.

2 Opzet en kader voor het onderzoek naar LOB en loopbaankeuzes bij Agora Roermond

Met dit onderzoek sluiten we een onderzoeksperiode van bijna drie jaar af. Het onderzoek bestond uit een drieluik:

- het beschrijven van het aanbod door de school aan loopbaanoriëntatie en -begeleiding (LOB) om leerlingen te ondersteunen bij het kiezen van hun examenprofiel en het maken van plannen na het eindexamen
- het inventariseren van de feitelijke loopbaankeuzes die de havo- en vwo-leerlingen van Agora Roermond in hun examenjaar maakten
- het een jaar later benaderen en bevragen van dezelfde leerlingen (maar nu als oud-leerlingen) over hun ervaringen na hun Agora-examen.

Dit onderzoek is mogelijk geworden door een subsidie van de Directie Hoger Onderwijs van het Ministerie van OCenW in het kader van het project Regionale Samenwerking door universiteiten en hogescholen met scholen in het vo. De Open Universiteit heeft deze subsidie ingezet voor een onderzoek naar loopbaankeuzes van Agora-leerlingen en hun studiesucces in het eerste jaar van het hoger onderwijs.

Sinds de invoering van de Tweede Fase en het Studiehuis in 1998 moeten leerlingen in het voortgezet onderwijs aan het einde van het tweede jaar (vmbo) of derde jaar (havo en vwo) een examenprofiel en vakkenpakket voor het eindexamen kiezen. Deze beslissing door jaarlijks bijna 200.000 leerlingen is nauw gerelateerd aan de keuze voor vervolgoopleidingen na het eindexamen en de verdere loopbaanmogelijkheden. Scholen in het voortgezet onderwijs hebben inmiddels een heel stelsel van ondersteunende faciliteiten voor deze keuzes opgebouwd onder de verzamelnaam LOB (loopbaanoriëntatie en -begeleiding).

2.1 Voorstudie naar LOB als zodanig

Als opmaat naar het verdere onderzoek hebben we een inventariserende literatuurstudie gedaan naar wat bekend is over LOB (Claessen, 2020). Het wettelijk kader dat ten grondslag ligt aan de profiel- en pakketkeuze door de leerlingen en aan de ondersteuning door de scholen in de vorm van LOB is heel beperkt. Het gevolg is dat de scholen op papier een maximale vrijheid hebben om LOB naar eigen goeddunken in te vullen. Uit de praktijkvoorbeelden blijkt dan ook een grote variatie bij de invulling van LOB. Onderzoek naar de effecten van LOB is – lettend op de impact van de loopbaankeuzes door de leerlingen – relatief beperkt. LOB is geen garantie voor een succesvolle studiekeuze, maar vergroot de kansen daarop wel.

2.2 De keuze voor Agora Roermond

Voor het feitelijke onderzoek naar de invulling van LOB en het keuzeprocess van leerlingen is vervolgens gekozen voor Agora in Roermond, een brede vo-school waar leerlingen van vmbo, havo en vwo welkom zijn. Tussen Agora en de OU bestaat een samenwerkingsrelatie vanaf het ontstaan van Agora in 2013-2014.

Agora en LOB is een interessante combinatie, om meerdere redenen.

- Agora is *allereerst* een school met een heel eigen onderwijsconcept. Ieder kind is uniek, ieder kind heeft recht op een eigen leerroute en alle leerlingen van vmbo tot en met vwo zijn welkom. Agora is een school zonder lessen en zonder rooster, zonder vakken en zonder leermethoden, zonder cijfers en

zonder rapporten. Elders is het onderwijsconcept van Agora meer uitvoerig beschreven (Claessen, 2016, 2019 en 2021a). Zit zo'n school als Agora nu te wachten op gestandaardiseerde keuzes van profielen en vakkenpakketten door veertien- en vijftienjarigen? Het antwoord is natuurlijk niet bevestigend. Leren in vrijheid, vertrouwen op de nieuwsgierigheid van leerlingen en kinderen inspireren wringt met geforceerde keuzes op een veel te vroege leeftijd. De vraag is dan natuurlijk: hoe gaat zo'n school om met LOB en wat betekent dat voor leerlingen?

- Een tweede overweging om te kiezen voor Agora is de ontwikkeling die LOB sinds 1998 heeft doorgemaakt: verbreed van louter vo naar ook mbo en hbo; verlengd van onderwijsloopbaan naar beroepsloopbaan; verbonden met het denken over een leven lang ontwikkelen; gewonnen aan kracht in beleidskringen; voorzien van specifieke opleidingen en expertisecentra. Centraal in LOB staan de vijf loopbaancompetenties van Marinka Kuijpers, hoogleraar aan de Open Universiteit: Wie ben ik? Wat kan ik? Welk soort werk past bij mij? Hoe bereik ik dat doel? Wie kan mij daarbij helpen? Deze ontwikkeling in de functies van LOB en het denken van ontwikkeling van loopbaancompetenties in levensloopperspectief is veel belovend. Het gedachtegoed van Agora sluit zeer wel aan bij LOB en de loopbaancompetenties met de vijf kernvragen. Leerlingen zelf de regie laten voeren, leerlingen zelf aan het stuur laten zitten, leerlingen hun eigen individuele leerroute laten uitzetten, leerlingen adequaat voorbereiden op hun toekomst, leerlingen leren weloverwogen keuzes te maken: het zijn allemaal ambities die een grote verwantschap hebben met de vijf loopbaancompetenties. Onderzoek naar loopbaankeuzes en -competenties op Agora raakt aan de essentie van Agora.

- Een derde reden om voor Agora te kiezen was het groeiend aantal scholen in het vo die voor meer maatwerk kiezen en nauwer willen aansluiten bij de unieke mogelijkheden van de leerlingen. Een bijzondere groep hierbij zijn uiteraard de 21 Agorascholen in Nederland, Vlaanderen en Polen die zich expliciet hebben laten inspireren door de visie en aanpak van Agora en die zich verenigd hebben in de Vereniging Agora Onderwijs.

2.3 Onderzoek in 2019-2020

Na de inventariserende literatuurstudie naar het fenomeen LOB hebben we in 2019-2020 (Claessen, 2021b) onderzoek binnen Agora zelf gedaan met een tweeledige vraagstelling:

- Op welke wijze geeft Agora als instelling invulling aan LOB in de interne regelgeving en in de dagelijkse praktijk?
- Op welke wijze, met wie en waarom zijn de havo- en vwo-leerlingen binnen Agora, die dit jaar hun eindexamen doen, gekomen tot de keuze van eindexamen, examenprofiel, vakkenpakket, vervolgopleiding en de (eerste) invulling van hun toekomstige loopbaan?

Om deze vragen te beantwoorden, zijn in 2019-2020 de volgende activiteiten ondernomen:

- aanwezigheid op dinsdagochtend in de twee zalen van examenleerlingen en hun coaches
- bijwonen van gesprekken van examencoaches en individuele leerlingen over LOB en loopbaankeuzes
- bilaterale gesprekken met de examencoaches
- individuele gesprekken met leerlingen
- bestudering van interne documenten, nota's en mails
- deelname aan digitale vergaderingen
- bestudering van relevante regelgeving.

Specifiek voor het onderzoek over loopbaankeuzes onder leerlingen is met alle examenleerlingen van havo en vwo een interview gehouden met een mix van open en gesloten vragen.

2.4 Onderzoek in 2020-2021

Voor het derde en laatste paneel in het drieluik over LOB en loopbaankeuzes van Agora-leerlingen hebben we dezelfde leerlingen die hebben deelgenomen aan het onderzoek tijdens het examenjaar in 2019-2020, opnieuw benaderd half 2021 om in telefonische interviews hun ervaringen een jaar later te peilen. Hoe blikken ze terug op Agora? Hebben ze inderdaad gedaan wat de plannen waren? Hoe was hun studieverloop in het hoger onderwijs? Zijn ze nog steeds bezig met de oorspronkelijke studie? Wat is de impact van corona? Wat zijn hun plannen voor 2021-2022? De resultaten van dit onderzoek zijn inmiddels beschikbaar (deze publicatie).

2.5 LOB en een leven lang ontwikkelen

Gedurende de jaren van onderzoek zijn onze gedachten over LOB geleidelijk veranderd. Nog steeds zijn we niet enthousiast over de gedwongen loopbaankeuzes van een examenprofiel en vakkenpakket op een leeftijd van 14 en 15 jaar. Maar de inkadering van LOB in een levenslang loopbaanperspectief en de verbinding met loopbaancompetenties beoordelen we positief. Dit geldt vooral omdat het visie en missie van Agora heel goed aansluiten bij het gedachtegoed van loopbaanontwikkeling en loopbaancompetenties. LOB en loopbaangericht onderwijs zouden kunnen uitgroeien tot een kroonjuweel van Agora. De bouwstenen waaruit het onderwijsgebouw van Agora is opgetrokken (een jarenlange reeks van challenges naar eigen keuze door de leerlingen waarbij steeds de vragen 'wie ben ik, wat kan ik en wat wil ik?' aan de orde komen; het deel uitmaken van een heterogene coachgroep naar leeftijd en onderwijsniveau; de frequente feedback door de vaste coach; de talloze workshops en masterclasses; het digitale monitoren om voortgang en ontwikkeling in kaart te brengen, enzovoort) zouden naar onze verwachting moeten leiden tot een meer doordachte, gefundeerde en bewuste studiekeuze en tot het vermogen, de kunst om sneller een ander traject te kiezen als te veel seinen op rood staan. Om dit te bereiken moet Agora nog een aantal stappen zetten. Het jaar 2019-2020 was eigenlijk het eerste jaar van een echte, substantiële groep examenleerlingen voor havo en vwo. Uit ons onderzoek werd duidelijk dat de opzet en inrichting van deze LOB van dit eerste uur nog veel ruimte bood voor doorontwikkeling. Een extra probleem daarbij was de tsunami van corona die leidde tot een lockdown in het onderwijs vanaf 16 maart 2020.

Bij de verdere ontwikkeling door Agora van LOB en loopbaancompetenties kan het gedachtegoed van Marinka Kuijpers en Aniek Draaisma (2020 en 2021) als inspiratiebron dienen. Zij hebben op basis van onderzoek (2020) *een leven lang ontwikkelen* als volgt gedefinieerd (2021 pag. 19):

'Gedurende het hele leven (pro)actief ontplooien van kwaliteiten op basis van motieven en mogelijkheden voor een duurzame bijdrage aan de samenleving, eigen werkomgeving, gezondheid en geluk, voor nu en de toekomst.'

De definitie is gebaseerd op de volgende uitgangspunten:

- Een leven lang ontwikkelen wordt zowel vanuit een maatschappelijk als individueel perspectief benaderd. Het gaat om de verbinding tussen zingeving van het individu en van betekenis zijn voor de samenleving in het algemeen of de eigen werkomgeving in het bijzonder.
- Zingeving betreft het ontwikkelen op basis van persoonlijke doelen, waarden en interesses, gericht op geluk.
- Bijdragen aan de samenleving of de eigen werkomgeving betreft het ontwikkelen gericht op de geldende doelen en uitgangspunten.
- Het ontwikkelen betreft zelfsturing op punten waar iemand goed in is of kan worden.
- Duurzaam betreft anticipatie op werk dat nu en in de toekomst verricht moet worden met behoud van de lichamelijke, psychische en sociale gezondheid van een persoon.

2.6 Samenvatting

Keuzes in de onderwijsloopbaan hebben een grote impact op de nabije en verre toekomst van de deelnemers: opleidingen zijn in belangrijke mate specifiek voor bepaalde beroepssectoren, en opleidingen laten grote verschillen zien in arbeidsmarktrelevantie. Tegelijkertijd moeten persoonlijke interesses en capaciteiten de rol spelen die hun toekomst. Beslissingen in de onderwijsloopbaan zijn bovendien niet meer uniek en incidenteel, maar vormen een terugkerend gebeuren in een zich een leven lang ontwikkelen. Het groeiend belang van dit permanente keuzeproces in zowel beroepsmatige als persoonlijk perspectief vraagt om loopbaancompetenties die niet van zelf ontstaan. Onderwijs kan een rijke en vruchtbare omgeving zijn om zicht en greep te krijgen op vragen als: wie ben ik? wat kan ik? welk soort werk past bij mij? hoe bereik ik dat doel? wie kan me daarbij helpen? Het onderwijsconcept van Agora sluit nauw aan bij het gedachtegoed van deze loopbaancompetenties in algemene zin én bij de keten van keuzes die Agoraleerlingen tijdens hun vo-onderwijsloopbaan moeten maken: welk eindexamenniveau? welk examenprofiel? welk vakkenpakket? welke vervolgopleiding?

Om zicht te krijgen op deze keten en de relevante actrices is in de afgelopen jaren onderzoek gedaan naar de wijze waarop de school Agora Roermond dit keuzeproces faciliteert en instrumenteert (het zogeheten LOB-aanbod) en de wijze waarop de leerlingen zelf in hun examenjaar invulling geven aan het keuzeproces inclusief de resultaten daarvan.

Dit onderzoek volgt deze leerlingen na hun eindexamen en laat zien hoe het deze leerlingen een jaar na hun eindexamen vergaat in hun verdere (onderwijs)loopbaan.

Literatuur

- Claessen, J. (2016). *Tegels van Agora. Verslag van het eerste jaar van een grensverleggende onderwijsinnovatie*. Heerlen: Open Universiteit.
- Claessen, J. (2019). *Agora en de eerste horden. Tussenbalans na vier jaar van een grensverleggende onderwijsinnovatie en de eerste eindexamens*. Heerlen: Open Universiteit.
- Claessen, J. (2020). *Leren voor een leven lang ontwikkelen. Loopbaankeuzes van Agora-leerlingen en hun studiesucces in het eerste jaar van het hoger onderwijs. Katern -1- Voorstudie: Agora en loopbaanontwikkeling en -begeleiding (LOB): regelgeving en praktijk in het voortgezet onderwijs*. Heerlen: Open Universiteit.
- Claessen, J. (2021a). *Agora en de uitdaging van het eindexamen*. Heerlen: Open Universiteit
- Claessen, J. (2021b). *Leren voor een leven lang ontwikkelen. Loopbaankeuzes van Agora-leerlingen en hun studiesucces in het eerste jaar van het hoger onderwijs. Katern -2- Agora in 2019-2020. LOB op Agora en loopbaankeuzes van havo- en vwo-leerlingen*. Heerlen: Open Universiteit.
- Kuijpers, M., & Draaisma, A. (2020). *Loopbaangericht Leven Lang Ontwikkelen. Economisch en zingevingsperspectief voor nu en de toekomst*. Onderzoeksrapport. Bijzondere Leerstoel: Leeromgeving & Loopbanen.
- Kuijpers, M., & Draaisma, A. (2020). *Leiding geven aan een leven lang ontwikkelen*. Bijzondere Leerstoel: Leeromgeving & Loopbanen.

3 Een jaar later: profiel van de oud-havo- en vwo-leerlingen van Agora Roermond een jaar na hun eindexamen

Dit hoofdstuk is een coproductie van Jos Claessen en Stefan Robbers

Tijdens het eindexamenjaar 2019-2020 hebben 23 leerlingen van havo en vwo deelgenomen aan het onderzoek. Deze 23 leerlingen hebben we in de periode 15 juni 2021 - 19 juli 2021, dus aan het einde van het studiejaar na het eindexamen, opnieuw benaderd voor een telefonisch interview. Uiteindelijk zijn we erin geslaagd om met 22 van de 23 leerlingen weer in contact te komen. Voor een deel waren dit leerlingen die – net als de onderzoeker – al vanaf de start in 2014-2015 bij Agora betrokken waren.

3.1 Kenmerken van de 22 oud-leerlingen in het onderzoek

Uit het eerdere onderzoek tijdens het examenjaar weten we wie deze leerlingen zijn (tabel 3.1). Voor een meer uitvoerige rapportage zie Claessen (2021).

TABEL 3.1 KENMERKEN VAN DE 22 OUD-LEERLINGEN IN HET ONDERZOEK (ABSOLUTE AANTALLEN)

Kenmerk				
Geslacht	man: 14	vrouw: 8		
Eindexamenniveau	havo: 16	vwo: 6		
Examenprofiel	C & M: 11	E & M: 5	N & T: 5	N & G: 1
Herkomst/instroom	Agora/direct: 12	elders/ zij-instroom: 10		

De deelnemers aan het onderzoek zijn vooral oud-havoleerlingen. Opmerkelijk is het relatief hoge aantal met het C&M-profiel (landelijk veel lager) en de forse zij-instroom.

3.2 Plannen van de leerlingen vóór en ná de zomervakantie

Tijdens het examenjaar hebben we de leerlingen gevraagd wat hun plannen waren voor na het examenjaar. De antwoorden op deze vraag en de feitelijke keuzes na de zomervakantie staan in tabel 3.2.

TABEL 3.2 PLANNING VERSUS REALISATIE DIRECT NA DE ZOMERVAKANTIE VAN DE PLANNEN VOOR DE NABIJE TOEKOMST DOOR LEERLINGEN IN HUN EXAMENJAAR

Plannen in 2019-2020 voor jaar direct na eindexamen	Conform plan direct na zomervakantie in 2020	Anders dan gepland direct na zomervakantie in 2020
<i>Vervolgopleiding</i> <i>N = 18</i>		
1. Journalistiek Fontys Tilburg	conform	
2. Beeldende Vorming Zuyd Maastricht	conform	
3. Toegepaste biologie HAS Venlo	conform	
4. Art-CAD Fontys Tilburg		Rechten Zuyd Sittard
5. Facility management Zuyd Heerlen	conform	
6. Pedagogiek Fontys Sittard	conform	
7. Rockacademie Fontys Tilburg		Tussenjaar en verdere scholing
8. Megatronics Fontys Eindhoven	conform	
9. International Business Zuyd Maastricht	conform	
10. Visuele Communicatie Zuyd Maastricht	conform	
11. European studies Maastricht University	conform	
12. Bestuurskunde Radboud Universiteit Nijmegen	conform	
13. Theateropleiding Vista Heerlen	conform	
14. Werktuigbouwkunde TU Eindhoven	conform	
15. Lerarenopleiding geschiedenis Fontys Sittard	conform	
16. Lerarenopleiding biologie Fontys Eindhoven	conform	
17. Social Work Fontys Eindhoven	conform	
18. Toegepaste psychologie HAN Nijmegen		Toegepaste psychologie Fontys Eindhoven
<i>Geen vervolgoopleiding</i> <i>N = 4</i>		
19. Tussenjaar werken	conform	
20. Eigen bedrijf/werken	conform	
21. Tussenjaar voor verdere oriëntatie	conform	
22. Tussenjaar voor oriëntatie op vervolgoopleidingen		Rechten University Maastricht
Totaal N = 22	Conform plan N = 18	Anders dan gepland N = 4

Van de 22 oud-leerlingen hebben 18 inderdaad gedaan wat ze van plan waren. Vreemd is dit niet: de periode tussen de keuze in het examenjaar en de volgende stap na het eindexamen is niet zo groot. Bovendien waren de leerlingen in het examenjaar op Agora voor de overgrote meerderheid heel stellig over hun plannen.

3.3 Woonsituatie van de oud-leerlingen

Aan de oud-leerlingen is ook gevraagd naar hun huidige woonsituatie. Gaan studeren betekent ook vaak het ouderlijk huis verlaten en extern gaan wonen. Voor 20 van de 22 oud-studenten is sinds het eindexamen niets veranderd in hun huisvesting: ze wonen nog steeds thuis. Twee studenten hebben wel gewisseld: één

keer van thuis naar extern en één keer van extern naar thuis. Dat betekent dat 21 van de 22 oud-leerlingen (95 procent) een jaar na hun eindexamen nog of weer op ouderlijk adres wonen.

Volgens landelijke cijfers ligt het percentage thuiswonende studenten elders lager. Van de studenten van 19 jaar of jonger woont 71 procent nog thuis (Landelijke monitor studentenhuysvesting 2020). Naarmate studenten ouder worden, zoeken ze meer een eigen stek. Van de studenten tot en met 22 jaar woont 61 procent nog thuis en bij 23 jaar en ouder daalt het percentage naar 28 procent (Landelijke monitor studentenhuysvesting 2021).

Het wekt geen verwondering dat de generatie Agora 2019-2020 nog maar in heel beperkte mate elders domicilie gekozen heeft. Hiervoor zijn verschillende verklaringen te geven, zoals ruim aanbod in de directe nabijheid en het feit dat hbo-studenten vaak regionaal kiezen. In de interviews viel vaker te beluisteren: 'waarom naar elders verhuizen (kostbaar en voor eigen beurs), terwijl het onderwijs vrijwel uitsluitend online is en de sociale studentenactiviteiten op een laag pitje staan?'

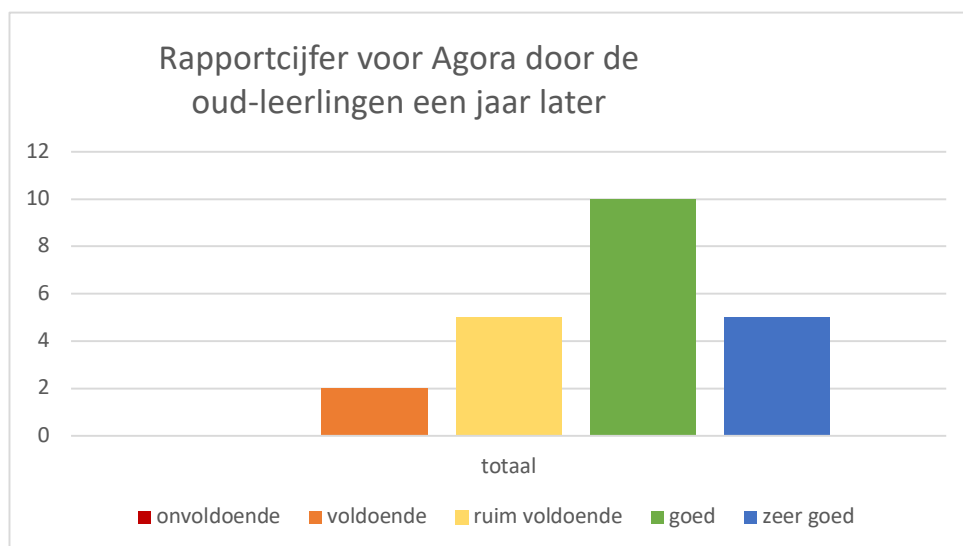
3.4 Terugblik op Agora een jaar later

De oud-leerlingen hebben ten tijde van het interview Agora Roermond alweer een jaar achter zich gelaten. Dat achter zich gelaten moet overigens niet al te letterlijk worden genomen. Oud-leerlingen van Agora keren, zo wijst de ervaring uit, regelmatig terug op het oude nest.

Hoe kijken nu de oud-leerlingen, gewapend met de ervaringen van het afgelopen jaar, terug op Agora? Is hun overall-beeld nog steeds positief? Zijn er deelaspecten die eruit springen?

In figuur 3.1 staan de rapportcijfers die zij een jaar later geven voor Agora.

FIGUUR 3.1 TERUGBLIK DOOR DE OUD-LEERLINGEN IN DE VORM VAN EEN RAPPORTCIJFER (ABSOLUTE AANTALLEN)

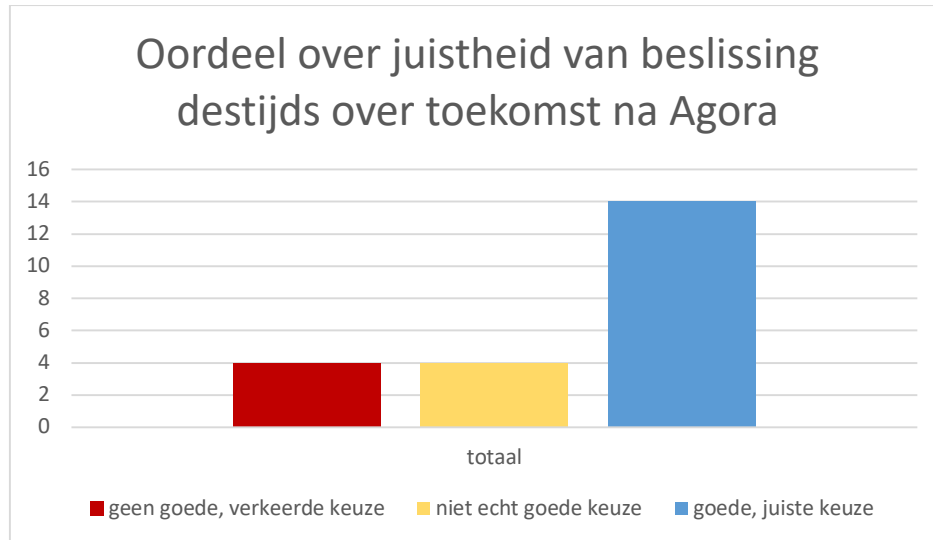

Het oordeel van de oud-leerlingen is zonder meer positief. Er wordt geen enkele onvoldoende gegeven. Bijna driekwart geeft het cijfer goed of zeer goed. Toch zijn er ook oud-leerlingen die niet verder komen dan de waardering voldoende en ruim voldoende. In de interviews geeft een aantal oud-leerlingen een toelichting op hun oordeel. Het onderwijsconcept van Agora met nadruk op zelfstandigheid, eigen verantwoordelijkheid en eigen initiatief scoort hoog. Het eindexamen en de voorbereiding daarop kunnen minder waardering wegdragen.

In aanvulling op het algemene oordeel is de ook de mening gevraagd op een vijftal deelaspecten (figuur 3.1 t/m 3.6). Het blijkt dat de oordelen per deelaspect nogal verschillen.

De eerste deelvraag gaat over de beslissing die leerlingen genomen hebben over hun toekomst na het eindexamen op Agora (figuur 3.2)

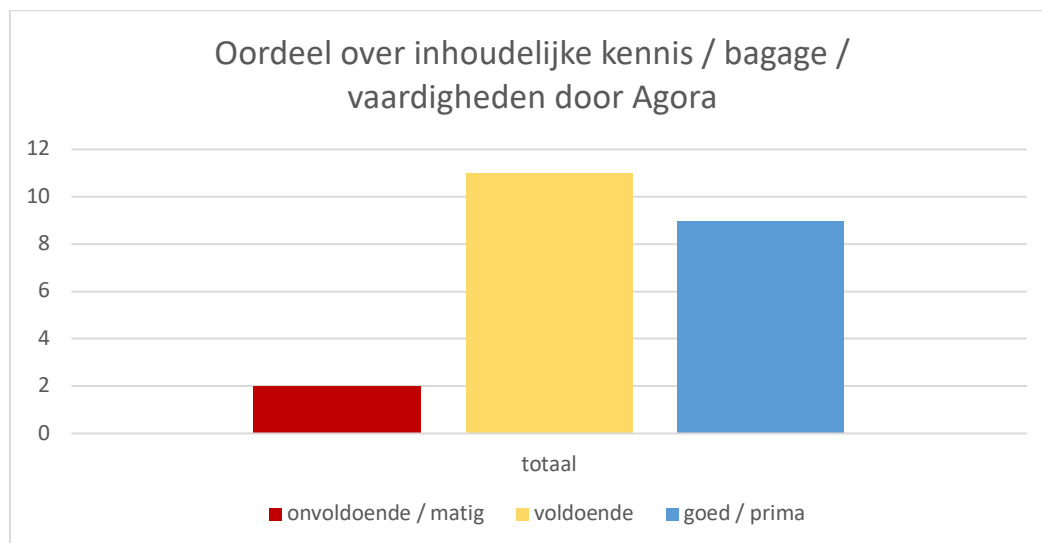
FIGUUR 3.2 OORDEEL OVER BESLISSING INZAKE TOEKOMST NA EINDEXAMEN AGORA (ABSOLUTE AANTALLEN)

Van de 22 leerlingen kijken acht leerlingen met gemengde gevoelens terug op de beslissing die ze destijds hebben genomen. Voor vier leerlingen was er gewoon sprake van een verkeerde keuze en vier anderen vonden het geen echt goede keuze. Voor een ruime meerderheid was het de goede, juiste keuze. Oud-leerlingen die minder tevreden terugblikken op hun keuze geven aan dat ze toen al nog niet zeker waren van hun keuze of dat de gekozen studie in de praktijk tegenviel.

Het tweede aspect waar we naar hebben gevraagd, betreft de mening van de oud-leerlingen over de inhoudelijke kennis/bagage/vaardigheden die ze hebben meegekregen van Agora (figuur 3.3).

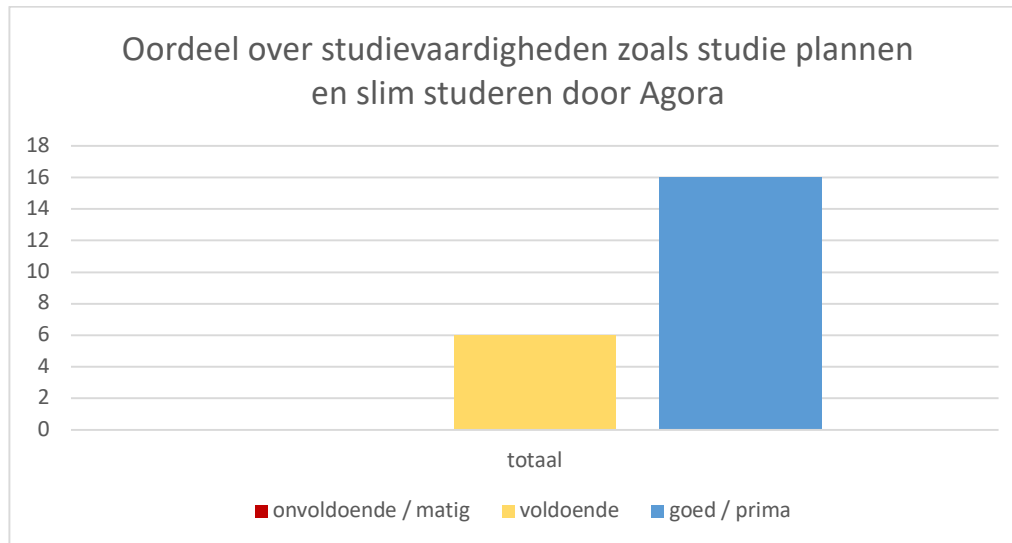
FIGUUR 3.3 OORDEEL OVER DE INHOUDELIJKE KENNIS/INHOUDELIJKE BAGAGE/INHOUDELIJKE VAARDIGHEDEN DOOR AGORA (ABSOLUTE AANTALLEN)

De oud-leerlingen die inmiddels in allerlei studie- en werksituaties hun inhoudelijke kennis hebben kunnen beproeven, zijn lang niet allemaal even juichend over de inhoudelijke bagage die ze van Agora hebben meegekregen. Het oordeel is overwegend voldoende en goed/prima, maar er is ook sprake van kanttekeningen. Nogal wat leerlingen signaleren dat met name hun wiskundige bagage meer aandacht had moeten krijgen.

Op de *derde* plaats is gevraagd naar studievaardigheden zoals studieplannen en slim studeren (Figuur 3.4).

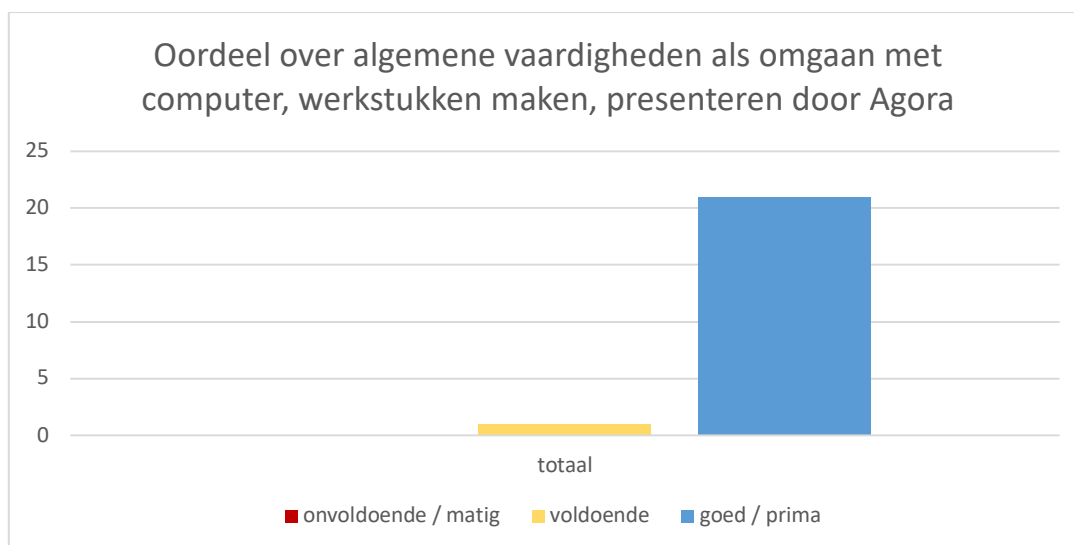
FIGUUR 3.4 OORDEEL OVER STUDIEVAARDIGHEDEN DOOR AGORA (ABSOLUTE AANTALLEN)

De oud-leerlingen kijken met plezier terug op de studievaardigheden die zij zich op Agora hebben eigen gemaakt. Deze waardering is niet vreemd. Jarenlang zijn ze aan de slag geweest met challenges waarbij zij voortdurend zelf aan zet waren en tegelijkertijd begeleid werden en feedback kregen van hun coach. Uitspraken als 'op Agora moest je veel zelf doen en daar heb je nu baat van' en 'de nadruk op zelfsturing helpt me nu' bevestigen dit beeld.

Naast het specifieke oordeel over inhoudelijke kennis en studievaardigheden is als *vierde* onderwerp ook gevraagd naar de bijdrage van Agora aan meer algemene vaardigheden als omgaan met computer, werkstukken maken, presenteren (tabel 3.5).

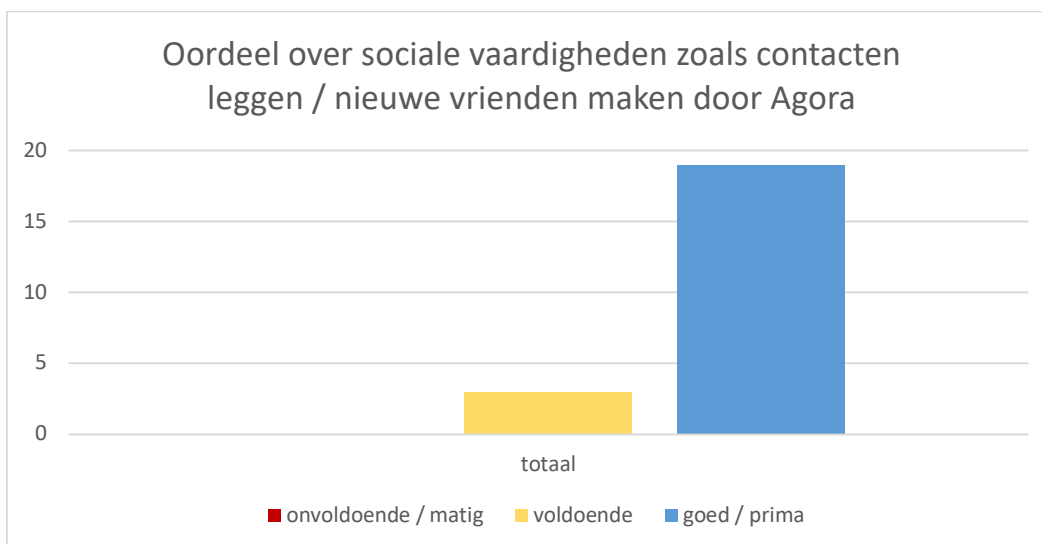
FIGUUR 3.5 OORDEEL OVER ALGEMENE VAARDIGHEDEN DOOR AGORA (ABSOLUTE AANTALLEN)

De scores voor Agora door de oud-leerlingen bereiken hier bijna het maximaal haalbare. Bijna alle oordelen luiden hier goed/prima en zijn daarmee maximaal. In elke challenge zijn dit ook de terug kerende stepstones die telkens weer gelegd moeten worden. Voor Agora-leerlingen zijn dit aandachtspunten die bijna tot in den treure geoefend zijn. In de toelichting verwoordde een van de oud-leerlingen dit treffend met 'andere leerlingen hebben hier meer problemen mee'.

Als vijfde en laatste is gevraagd naar de sociale dimensie van Agora: 'als je met de ervaring van nu terugkijkt naar Agora op het vlak/terrein van sociale vaardigheden, contacten leggen, nieuwe vrienden maken, vind je dat dan onvoldoende/ matig, voldoende of goed/prima?' (figuur 3.6).

FIGUUR 3.6 OORDEEL OVER SOCIALE VAARDIGHEDEN DOOR AGORA (ABSOLUTE AANTALLEN)

Net als bij het oordeel over algemene vaardigheden kijken de oud-leerlingen ook met grote tevredenheid terug op de verworven sociale vaardigheden. Leerlingen noemen in dit verband de dagelijkse dagopening (vast onderdeel elke dag op Agora; leerlingen moeten dit beurtelings voorbereiden; kan velerlei vormen hebben met steeds nadruk op sociale interactie en communicatie) en de interactie binnen de vaste, heterogeen samengestelde coachgroep.

Het algemene beeld dat uit de oordelen van de oud-leerlingen komt is zonder meer positief. Driekwart geeft terugblikkend het rapportcijfer goed of zeer goed.

Op de verschillende deelaspecten lopen de oordelen uiteen. Bijna alle oud-leerlingen roemen de algemene vaardigheden (omgaan met computer, werkstukken maken, presenteren) die ze zich eigen hebben gemaakt op Agora ('goed/prima' door 21 van de 22) evenals de sociale vaardigheden ('goed/prima' door 19 van de 22). Studievaardigheden scoren iets lager, maar worden nog steeds in brede kring gewaardeerd ('goed/prima' door 16 van de 22). Het oordeel over inhoudelijke kennis/bagage/vaardigheden blijft hierbij (ver) achter ('goed/prima' door slechts 9 van de 22).

Interessant is het antwoord van de oud-leerlingen op de vraag of ze destijds op Agora de juiste beslissing hebben genomen over hun toekomst na het verlaten van Agora. Die keuze is in laatste instantie altijd een persoonlijke afweging. Agora kan hierbij begeleiden en stimuleren, maar geen dwang uitoefenen. Van de oud-leerlingen vinden slechts 14 van de 22 dat ze destijds de juiste keuze hebben gemaakt. Voor Agora ligt hier dus nog een echte challenge.

3.5 Samenvatting

In 2019-2020 hebben 23 leerlingen van Agora Roermond succesvol hun eindexamen havo of vwo afgelegd. In dat jaar hebben we deze leerlingen ook geïnterviewd over hun loopbaankeuzes en vervolgplannen. Een jaar later hebben we deze leerlingen, nu als oud-leerling, weer benaderd om te vragen naar hun ervaringen. Het blijkt dat de oud-leerlingen in overgrote meerderheid inderdaad zijn gaan doen wat ze zich hadden voorgenomen op Agora. Destijds waren ze ook vrij stellig over hun plannen.

In de woonsituatie van de oud-leerlingen is een jaar na hun eindexamen vrijwel niets veranderd. Ze wonen op een enkele uitzondering na nog steeds thuis.

Aan de oud-leerlingen is ook gevraagd hoe ze nu een jaar later terugkijken op Agora. Bijna driekwart geeft als rapportcijfer goed tot zeer goed. Het onderwijsconcept van Agora met nadruk op zelfstandigheid, eigen verantwoordelijkheid en eigen initiatief gooit hoge ogen.

Over deelaspecten van Agora lopen de meningen uiteen. Algemene vaardigheden, sociale vaardigheden en studievaardigheden worden hoog gewaardeerd. Het oordeel over inhoudelijke kennis/bagage/vaardigheden blijft hierbij (ver) achter ('goed/prima' door slechts 9 van de 22).

Interessant is het antwoord van de oud-leerlingen op de vraag of ze destijds op Agora de juiste beslissing hebben genomen over hun toekomst na het verlaten van Agora. Die keuze is in laatste instantie altijd een persoonlijke afweging. Agora kan hierbij begeleiden en stimuleren, maar geen dwang uitoefenen. Van de oud-leerlingen vinden slechts 14 van de 22 dat ze destijds de juiste keuze hebben gemaakt. Voor Agora ligt hier dus nog een echte challenge

Literatuur

Claessen, J. (2021). *Leren voor een leven lang ontwikkelen. Loopbaankeuzes van Agora-leerlingen en hun studieresultaten in het eerste jaar van het hoger onderwijs. Katern -2- Agora in 2019-2020. LOB op Agora en loopbaankeuzes van havo- en vwo-leerlingen*. Heerlen: Open Universiteit.

Landelijke Monitor Studentenhuisvesting (2020). Den Haag: ABF Research, KENCES en Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Landelijke Monitor Studentenhuisvesting (2021). Den Haag: ABF Research, KENCES en Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

4 Een jaar later: scheiding der wegen

Dit hoofdstuk is een coproductie van Jos Claessen en Stefan Robbers

In paragraaf 3.2 hebben we gezien dat van de 22 oud-leerlingen er 18 in september 2020 begonnen zijn aan een vervolgopleiding en dat er 4 gekozen hebben om voor een kortere of langere periode te gaan werken/ te starten met een eigen bedrijf/het ontwikkelen van competenties op persoonlijke basis (de zogeheten tussenjaarvarianten). De spannende vraag is nu hoe is het deze oud-leerlingen vergaan? Zijn hun dromen werkelijkheid geworden of heeft hun toekomst een andere wending genomen?

4.1 Het onderscheid in vier subgroepen

Om de trajecten van de oud-leerlingen in kaart te brengen, onderscheiden we vier groepen die elk hun eigen weg gegaan zijn. We sluiten daarbij aan bij de indeling van ResearchNed (zie hoofdstuk 1):

- *Herinschrijvers*: oud-leerlingen die zich na een formele inschrijving voor het eerste jaar (2020-2021) ook in het aansluitende tweede jaar (2021-2022) opnieuw inschrijven voor dezelfde opleiding en bij dezelfde onderwijsinstelling.
- *Switchers*: oud-leerlingen die zich na een formele inschrijving voor het eerste jaar (2020-2021) ook in het aansluitende tweede jaar (2021-2022) opnieuw inschrijven, maar daarbij switchen van opleiding en / of onderwijsinstelling.
- *Uitvallers*: oud-leerlingen die zich na een formele inschrijving voor het eerste jaar (2020-2021) niet opnieuw inschrijven voor het aansluitende volgende jaar (2021-2022). De term uitvaller is daarbij enigszins discutabel. Je bent een uitvaller als je niet in twee aansluitende, op elkaar volgende jaren staat ingeschreven bij dezelfde instelling en voor dezelfde opleiding! Het is dus vooral een administratief label. In dat tweede jaar kun je bijvoorbeeld in het buitenland gaan studeren aan een excellente universiteit, maar je blijft in deze systematiek een uitvaller in Nederland. Of na een eerste jaar van studie wil je eerst een jaar praktische werkervaring opdoen en daarna weer verder gaan met de opleiding van het eerste uur, maar je blijft in deze terminologie toch een uitvaller.
- *Tussenjaarvariant*: verzamelnaam voor oud-leerlingen die niet opteerden voor een vervolgopleiding, maar ieder hun eigen weg insloegen.

Bij het onderscheid 'herinschrijver' en 'switcher' speelt ook nog een andere indeling: al dan niet vertraging in de opleiding. We onderscheiden *directe doorstromers* (hebben zich niet laten uitschrijven in het eerste jaar en vervolgen hun opleiding in een ononderbroken traject over de jaren heen) en *vertraagde doorstromers* (hebben hun studie in het eerste jaar onderbroken door zich formeel uit te schrijven, schrijven zich voor het tweede, aansluitende jaar wel weer formeel in, maar starten door deze onderbreking het tweede jaar wel met vertraging).

In de praktijk zijn directe doorstromers allemaal herinschrijvers voor dezelfde opleiding en locatie en zijn vertraagde doorstromers op een oud-leerling na allemaal switchers.

4.2 De loopbaantrajecten in het jaar na het eindexamen

In tabel 4.1 is voor iedere oud-leerling van Agora aan de hand van bovenstaande indeling het wel en wee van het eerste jaar na het eindexamen (2020-2021) in kaart gebracht. In de eerste kolom staat de feitelijke activiteit per september 2020; in de tweede kolom het gebeuren in het eerste jaar; in de derde kolom de geplande activiteit in september 2021 (gevraagd in het interview) en in de vierde kolom de typering van dit loopbaantraject.

TABEL 4.1 LOOPBAANTRAJECT PER OUD-LEERLING AGORA IN HET EERSTE JAAR NA HET EINDEEXAMEN (2020-2021) EN DE PLANNEN VOOR HET TWEEDE JAAR (2021-2022)

Feitelijke activiteit direct na het eindexamen = september 2020	Activiteiten in periode september 2020 – augustus 2021	Geplande activiteit in september 2021	Typering van dit loopbaantraject
1. Journalistiek Fontys Tilburg	Hele jaar aldaar gestudeerd	Door met dezelfde studie en dezelfde instelling	Directe Doorstromer/ Herinschrijver
2. Beeldende Vorming Zuyd Maastricht	Hele jaar aldaar gestudeerd	Door met dezelfde studie en dezelfde instelling	Directe Doorstromer/ Herinschrijver
3. Toegepaste biologie HAS Venlo	Hele jaar aldaar gestudeerd	Door met dezelfde studie en dezelfde instelling	Directe Doorstromer/ Herinschrijver
4. Rechten Zuyd Sittard	Hele jaar aldaar gestudeerd	Door met dezelfde studie en dezelfde instelling	Directe Doorstromer/ Herinschrijver
5. Facility management Zuyd Heerlen	Hele jaar aldaar gestudeerd	Door met dezelfde studie en dezelfde instelling	Directe Doorstromer/ Herinschrijver
6. Pedagogiek Fontys Sittard	Deel studie/deel onderbroken en gaan werken	International Business Zuyd Maastricht	Vertraagde Doorstromer / Switcher
7. Tussenjaar met verdere scholing en werken	Tussenjaar met verdere scholing en werken	Opleiding muziek	Na tussenjaar: Intentie voor opleiding mits toelating
8. Megatronics Fontys Eindhoven	Hele jaar aldaar gestudeerd	Door met dezelfde studie en dezelfde instelling	Directe Doorstromer/ Herinschrijver
9. International Business Zuyd Maastricht	Hele jaar aldaar gestudeerd	Door met dezelfde studie en dezelfde instelling	Directe Doorstromer/ Herinschrijver
10. Visuele communicatie Zuyd Maastricht	Hele jaar aldaar gestudeerd	Door met dezelfde studie en dezelfde instelling	Directe Doorstromer/ Herinschrijver
11. European studies Maastricht University	Deel studie/deel onderbroken en gaan werken	Conflict & Security Den Haag (Universiteit Leiden)	Vertraagde Doorstromer / Switcher
12. Bestuurskunde Radboud Universiteit Nijmegen	Deel studie/deel onderbroken en gaan werken	Food & Business HAN Nijmegen	Vertraagde Doorstromer / Switcher
13. Theateropleiding Vista Heerlen	Deel studie/deel afgebroken en gaan werken	Blijven werken	Uitvaller
14. Werktuigbouwkunde TU Eindhoven	Deel studie/deel onderbroken en gaan werken	Door met dezelfde studie en dezelfde instelling	Vertraagde Doorstromer/ Herinschrijver
15. Lerarenopleiding geschiedenis Fontys Sittard	Hele jaar aldaar gestudeerd	Door met dezelfde studie en dezelfde instelling	Directe Doorstromer/ Herinschrijver
16. Lerarenopleiding biologie Fontys Eindhoven	Deel studie/deel onderbroken en gaan werken	Mbo-opleiding Kok De Rode Pannen Eindhoven	Vertraagde Doorstromer / Switcher
17. Social Work Fontys Eindhoven	Deel studie/deel onderbroken en gaan werken	Environment Building Zuyd Heerlen	Vertraagde Doorstromer / Switcher
18. Toegepaste psychologie Fontys Eindhoven	Deel studie/deel onderbroken en gaan werken	Hbo verpleegkunde	Vertraagde Doorstromer / Switcher

19. Tussenjaar werken	Jaar gewerkt in dienstverband	Voortzetting werken met mogelijk een passende opleiding	Na tussenjaar dienstverband en mogelijk een opleiding
20. Eigen bedrijf/werken	Mix van eigen bedrijf en dienstverband	Voortzetting eigen bedrijf en eventueel nog dienstverband	Na tussenjaar eigen bedrijf en eventueel nog dienstverband
21. Tussenjaar voor verdere oriëntatie	Mix van oriëntatie/ontwikkeling/werken	Op zoek naar opleiding in sfeer beeld/geluid/film	Na tussenjaar Intentie voor opleiding
22. Rechten University Maastricht	Hele jaar gestudeerd	Tussenjaar en daarna geneeskunde	Uitvaller
	Conform plan N = 13		
	Anders dan gepland N = 9		

Directe doorstromer herinschrijver **N = 9: 1 2 3 4 5 8 9 10 15**
Vertraagde doorstromer herinschrijver **N = 1: 14**
Vertraagde doorstromer switcher **N = 6: 6 11 12 16 17 18**
Uitvaller **N = 2: 13 22**
Tussenjaar met varianten **N = 4: 7 19 20 21**

Het overzicht laat zien dat de wegen aan het einde van het eerste jaar uiteenlopen. Van de 22 oud-leerlingen verloopt voor 13 oud-leerlingen het eerste jaar min of meer volgens plan. Tabel 4.2 laat de verdeling van de verschillende loopbaantrajecten zien.

TABEL 4.2 OVERZICHTSTABEL LOOPBAANTRAJECTEN VAN OUD-LEERLINGEN IN HET EERSTE JAAR NA HET EINDEXAMEN (2020-2021 EN DE PLANNEN VOOR HET TWEEDE JAAR (2021-2022))

Loopbaantraject	Aantal absoluut	Aantal totaal relatief	Aantal relatief met vervolgopleiding
Herinschrijvers	10	46 %	56 %
Switchers	6	27 %	33 %
Uitvallers	2	9 %	11 %
Subtotaal	18		100 %
Tussenjaar-varianten	4	18 %	
Totaal	22	100 %	
Directe doorstromers	9		56 %
Vertraagde doorstromers	7		44 %
Subtotaal	16		100 %

Er zijn 18 oud-leerlingen die het jaar na hun eindexamen begonnen zijn met een vervolgopleiding. Bijna 90 procent (10 en 6) is van plan ook het tweede jaar door te studeren, hetzij als herinschrijver hetzij als switcher. Twee oud-leerlingen (11 procent) hebben besloten hun opleiding niet voort te zetten (uitvallers). Bij de vier oud-leerlingen die gekozen hebben voor een of meer tussenjaren (zie tabel 4.1) zijn de toekomstplannen gevarieerd: doorgaan met huidige werkzaamheden tot en met gaan studeren mits toelating.

De groep herinschrijvers (10) en switchers (6) valt in de praktijk vrijwel samen met de directe doorstromers (9) en vertraagde doorstromers (7). Verwonderlijk is dat niet: switchen kost in vrijwel alle gevallen tijd. In het volgende hoofdstuk gaan we verder inzoomen op de onderscheiden groepen.

In paragraaf 3.1 hebben we een korte beschrijving gegeven van de oud-leerlingen op kenmerken als geslacht, eindexamenniveau enzovoort. Het blijkt dat deze kenmerken in beperkte mate samenhangen met de onderscheiden loopbaantrajecten (tabel 4.3).

TABEL 4.3 KENMERKEN VAN DE OUD-LEERLINGEN VERSUS DE INDELING IN LOOPBAANTRAJECTEN (ABSOLUTE AANTALLEN)

		Directe doorstromers (N=9)	Vertraagde doorstromers (N=7)	Uitvallers (N=2)	Tussenjaar - Varianten (N=4)	Totaal
Geslacht	Man	4	5	2	3	14
	Vrouw	5	2	0	1	8
Examen niveau	havo	9	4	1	2	16
	vwo	0	3	1	2	6
Profiel	C&M	5	3	0	3	11
	E&M	2	1	1	1	5
	N&T	1	3	1	0	5
	N&G	1	0	0	0	1
Herkomst	Agora	5	4	1	2	12
	Elders	4	3	1	2	10

Het zijn vooral mannen die in de categorie vertraagde doorstromers belanden. Eerder hebben we gezien in hoofdstuk 1 dat mannelijke studenten tot een al jaren bekende risicogroep behoren. Verder valt op dat van de vier oud-leerlingen met een vwo-diploma die aan een universitaire studie begonnen zijn, niemand behoort tot de groep directe doorstromers. Bij de kenmerken examenprofiel en herkomst is er geen verband te zien. Hierbij moet wel bedacht worden dat het om relatief kleine aantallen gaat.

4.3 De examengeneratie van Agora van 2019-2020 in landelijk perspectief

ResearchNed publiceert jaarlijks de HO-monitor met daarin onder andere landelijke gegevens over herinschrijvers, switchers en uitvallers (zie hoofdstuk 1). De verleiding is natuurlijk groot om de gegevens van Agora te vergelijken met deze landelijke data. Uiteraard gaan we deze vergelijking wel maken, maar vooraf zijn enkele relativerende opmerkingen op hun plaats:

- De aantallen oud-studenten van Agora zijn heel beperkt en ze zijn bovendien afkomstig van de eerste generatie havo- en vwo-examinandi van Agora.
- De opzet van de jaarlijkse meting van ResearchNed en van dit onderzoek lopen niet parallel. ResearchNed werkt sinds 2018 met twee meetmomenten: bij de start van de studie in september/oktober (studiekeuze, gebruikte bronnen, motieven, verwachtingen, binding met de opleiding) en aan het einde van het eerste jaar in juni (studievoortgang, studiesucces, motivatie, studie-switch, studie-uitval). In dit onderzoek zijn de

leerlingen twee keer benaderd: de eerste keer in de loop van het examenjaar (2019-2020) met onder andere de vraag naar de toekomstplannen na het eindexamen en de tweede keer in juni-juli 2021 met vragen over hun ervaringen in het eerste jaar van de vervolgstudie. Daarbij is ook gevraagd naar de plannen voor het volgende jaar. ResearchNed vraagt dit ook aan het einde van het eerste jaar.

- Corona heeft de gebruikelijke systematiek van vervolgstudiekeuze in niet geringe mate ontregeld. Bezoeken, gesprekken, proefflessen op onderwijsinstellingen waren niet of maar heel beperkt mogelijk, een verre van optimale situatie. Eenmaal begonnen met de vervolgstudie was het onderwijs van meet af aan coronaproof: grotendeels online, vrijwel geen contactmomenten, vrijwel geen ontmoetingssessies met medestudenten, zelfs tentamens thuis achter de computer onder digitaal toezicht. Deze generatie oud-leerlingen van Agora behoort – net als hun leeftijdgenoten – tot een echte pechgeneratie: in het examenjaar de lockdown vanaf 16 maart 2020 en in het eerste studiejaar bijna een jaar lang veroordeeld tot online onderwijs.
- In deze jaren van corona hebben overheid en instellingen ook maatregelen genomen waardoor het reguliere speelveld voor studievoortgang en studiebekostiging is veranderd: voor eerstejaars is bijvoorbeeld het collegegeld gehalveerd en de instellingen hebben het bindend studieadvies in de ijskast gezet.
- Vergelijkingen tussen de landelijke cijfers en die van de examengeneratie van Agora van 2019-2020 mogen wel gemaakt worden, maar dan met de bescheidenheid die hoort bij deze buitengewone omstandigheden (tabel 4.4)

TABEL 4.4 STUDIEOMSTANDIGHEDEN EN STUDIETRAJECTEN VAN VERSCHILLENDE JAARGANGEN

Landelijke cijfers	Landelijke cijfers	Cijfers alleen Agora generatie 2019-2020
Vo-eindexamen 2017-2018	Vo-eindexamen 2018-2019	Vo-eindexamen 2019-2020
Normaal onderwijs in vo	Normaal onderwijs in vo	Corona lockdown in maart 2020
Normaal eindexamen met SO en CE	Normaal eindexamen met SO en CE	Eindexamen zonder CE en met compensatieregelingen
Onbelemmerde studiekeuze en toegankelijkheid HO	Onbelemmerde studiekeuze en toegankelijkheid HO	Studiekeuze met handicaps en geen toegang tot ho-instellingen
Eerste ho-jaar 2018-2019	Eerste ho-jaar 2019-2020	Eerste ho-jaar 2020-2021
Normaal onderwijs	Corona lockdown in maart 2020	Hele studiejaar corona-onderwijs
	Instellingen passen zelf BSA aan	BSA in de ijskast
Halvering collegegeld 1 ^e jaars	Halvering collegegeld 1 ^e jaars	Halvering collegegeld 1 ^e jaars
Tweede ho-jaar 2019-2020	Tweede ho-jaar 2020-2021	Tweede ho-jaar 2021-2022
Corona lockdown in maart 2020	Hele studiejaar corona-onderwijs	Start met normaal onderwijs
Instellingen passen zelf BSA aan Halvering collegegeld 1 ^e jaars	BSA in de ijskast	15 november 2021 weer corona-restricties; lockdown vanaf 21-12-2021 tot 17-01-2022
Wat na eerste jaar?	Wat na eerste jaar?	Wat na eerste jaar?
Herinschrijvers: 68 procent kiest voor tweede jaar voor dezelfde opleiding en dezelfde instelling	Herinschrijvers: 75 procent kiest voor tweede jaar voor dezelfde opleiding en dezelfde instelling	Herinschrijvers: 56 procent kiest voor tweede jaar voor dezelfde opleiding en dezelfde instelling
Switchers: 20 procent kiest voor switch van opleiding en/of instelling	Switchers: 16 procent kiest voor switch van opleiding en/of instelling	Switchers: 33 procent kiest voor switch van opleiding en/of instelling
Uitvallers: 12 procent kiest voor studiestop ho	Uitvallers: 9 procent kiest voor studiestop ho	Uitvallers: 11 procent kiest voor studiestop ho

Tabel 4.4 laat zien dat de studieomstandigheden nogal verschillen afhankelijk van de jaargang. Studenten met een eindexamen 2017-2018 of eerder hebben onder 'normale omstandigheden' eindexamen gedaan en kunnen gaan studeren. De cijfers van ResearchNed over herinschrijven/switch en uitval over deze jaargangen zijn de cijfers zoals we die al jarenlang kennen. De cijfers wijken over de jaren niet of nauwelijks van elkaar af.

De generatie eindexamenkandidaten 2018-2019 kent ook nog een normaal eindexamenjaar, maar loopt tegen maart van het eerste studiejaar tegen corona aan. Het patroon van herinschrijven/switchen/uitvallen verandert.

De derde kolom laat de omstandigheden zien van de examengeneratie 2019-2020. De oud-leerlingen van Agora in dit onderzoek behoren tot deze generatie. Zij worden dubbel en vol getroffen door corona. Eerst in hun laatste vo-jaar en aansluitend in het eerste jaar van hun vervolgstudie. De cijfers in kolom 3 zijn alleen cijfers van de Agora-leerlingen. Landelijke cijfers zijn ten tijde van het schrijven van dit rapport nog niet bekend. Voor zover we conclusies mogen trekken, zien we dat het percentage uitvallers onder de Agora-leerlingen in dezelfde orde van grootte ligt als bij de eerdere landelijke cijfers (ongeveer 10 procent). Dat betekent tevens dat ongeveer 90 procent van de Agora-leerlingen de studie voortzet, net als in de landelijke cijfers. Wel is bij Agora de verhouding herinschrijven versus switchen anders. Bij oud-Agoraleerlingen zijn er minder herinschrijvers en meer switchers dan in de landelijke cijfers over eerdere jaargangen. Allerlei verklaringen voor dit fenomeen zijn denkbaar, maar de kleine aantallen en de gewijzigde omstandigheden van jaar tot jaar nopen tot voorzichtigheid. Het gegeven dat de Agora-leerlingen onder restrictieve omstandigheden hun studiekeuze moesten maken en vervolgens in hun eerste jaar hard botsten met corona, kan wellicht een rol gespeeld hebben om meer dan in het verleden de studiebakens sneller te verzetten. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat Agora-leerlingen tijdens hun vele challenges geleerd hebben tijdig de koers te verleggen als geplande bestemmingen niet haalbaar of niet wenselijk bleken.

4.4 Samenvatting

De ervaringen van de oud-leerlingen een jaar na hun eindexamen lopen bepaald niet synchroon. Het is niet verwonderlijk dat hun wegen uiteenlopen.

Van de achttien oud-leerlingen die begonnen zijn aan een vervolgopleiding, liggen er een jaar later nog negen op schema. Dat wil zeggen: deze studenten geven aan dat ze zich na het eerste jaar van deze opleiding op deze locatie ook in het volgende aansluitende jaar weer formeel gaan inschrijven voor deze opleiding op deze locatie. Ze horen met deze studietraject tot de zogenaamde *herinschrijvers* die zonder hun onderbreking *direct doorstromen* in hun studie.

Er zijn zeven oud-leerlingen die weliswaar niet het onderwijs verlaten, maar die besloten hebben om in het eerste jaar hun studie te onderbreken door zich voor de rest van het eerste jaar formeel te laten uitschrijven. In het komende jaar zijn ze van plan zich opnieuw in te schrijven en in bijna alle gevallen voor een andere opleiding op een andere locatie. Met deze onderbreking treedt er uiteraard vertraging op in hun studie. Ze horen hiermee tot de *switchers* die *vertraagd doorstromen*.

Er reesteren dan twee oud-leerlingen die afscheid nemen van het onderwijs (*uitvallers* dus). Eén oud-leerling is heel snel na het begin van het studiejaar gestopt en heeft gekozen voor een traject buiten het onderwijs. De andere oud-leerling heeft in het eerste jaar succesvol een wo-propedeuse gedaan, maar heeft besloten na eerst een tussenjaar te gaan doen en vervolgens een wo-studie te hervatten. Ook deze oud-leerling is in formele zin een uitvaller omdat er geen sprake is van een hernieuwde formele inschrijving voor het aansluitende tweede jaar.

Bij de vier-oud-leerlingen die gekozen hebben voor een of meer tussenjaren zijn de toekomstplannen gevarieerd.

Een voor de hand liggende vraag is natuurlijk in welke mate de gegevens van deze Agora-leerlingen overeenkomen met de landelijke gegevens van ResearchNed. Deze vraag beantwoorden is niet zo eenvoudig:

- Er zijn voor deze jaargang (eindexamens in 2019-2020) nog geen landelijke gegevens.
- De aantallen van Agora zijn heel klein.
- De opzet van het onderzoek van ResearchNed en Agora lopen niet parallel.
- Corona heeft zowel de studiekeuze van de Agoraleerlingen tijdens hun examenjaar als hun eerste online studiejaar in het ho ontwricht.
- Corona heeft een aantal stelselwijzigingen met zich meegebracht (verdwijnen van BSA en halvering collegegeld) waardoor vergelijkingen met eerdere jaren niet goed mogelijk zijn.

Als we desondanks een vergelijking willen maken, zien we dat het percentage uitvallers met een Agora-verleden in dezelfde orde van grootte ligt als de vroegere landelijke cijfers (ongeveer 10 procent). Dat betekent dat ongeveer 90 procent van de oud-Agoraleerlingen hun studie voortzet, net als in de landelijke cijfers. Wel is bij oud-Agoraleerlingen de verhouding herinschrijvers en switchers anders. Bij oud-Agoraleerlingen zien we minder herinschrijvers en meer switchers.

5 De verschillende trajecten van de groepen oud-leerlingen

Dit hoofdstuk is een coproductie van Jos Claessen en Stefan Robbers

In aansluiting op vragen over de plannen van de oud-leerlingen voor 2021-2022 (studie voortzetten, switchen of uitvallen) zijn er per subgroep aanvullende vragen gesteld (verloop van de studie in het eerste jaar of waarom de studie onderbroken of beëindigd werd).

5.1 Studieverloop van de 'directe doorstromers-herinschrijvers'

Directe doorstromers (in totaal negen studenten) zijn oud-leerlingen die het hele eerste jaar na het eindexamen stonden ingeschreven voor een bepaalde opleiding bij een bepaalde onderwijsinstelling (2020-2021) en die hebben aangegeven in het aansluitende tweede jaar (2021-2022) deze opleiding op deze locatie te willen voortzetten en zich daarvoor ook formeel in te schrijven.

Het zal geen verbazing wekken dat deze oud-leerlingen redelijk op schema liggen met hun studie. De aan de oud-leerlingen gestelde vragen zijn deels ontleend aan de HO-Monitor van ResearchNed waardoor een vergelijking mogelijk is (tabel 5.1).

TABEL 5.1 STUDIEVOORTGANG VAN DE DIRECTE DOORSTROMERS IN HET EERSTE STUDIEJAAR IN VERGELIJKEND PERSPECTIEF (ABSOLUTE AANTALLEN EN PERCENTAGES)

Eigen inschatting van mogelijke studie-achterstand		Directe doorstromers absoluut	Directe doorstromers percentages		Monitor ResearchNed 2019-2020 en 2020-2021
Neen		6	67%		± 62%
Ja		3	33%		± 38%
Gemiste tentamens					
Geen		6	67%		---
1 of meer		3	33%		---
Eigen inschatting van studievoortgang m.b.t. het programma					
Achter op programma		3	33%		± 25%
Min of meer op schema t.o.v. programma		5	56%		± 64%
Voor op programma		1	11%		± 11%

Bij het interpreteren van de gegevens in de tabellen en figuren van dit hoofdstuk is het goed te bedenken dat ze berusten op zelfrapportage door de oud-leerlingen van Agora. Terughoudendheid is nog meer geboden bij het vergelijken van de scores van de oud-leerlingen met landelijke data (zie de opmerkingen bij paragraaf 4.3 in het vorige hoofdstuk: heel kleine aantallen, opzet van dit onderzoek en van ResearchNed lopen niet parallel, impact van corona op studieomstandigheden van studenten en beleidswijzigingen van overheid en instellingen verschillen in de jaren die met elkaar vergeleken worden). Bij de gegevens die ontleend worden aan ResearchNed gaat het bijna altijd om meerjarige reeksen die van jaar tot jaar nauwelijks afwijken.

Van de oud-leerlingen geeft twee derde aan *geen achterstand te hebben opgelopen* in het eerste studiejaar. Landelijk is dit percentage iets lager, maar hier betreft het achterstand over de hele bachelorstudie heen. ResearchNed geeft wel aan dat dit percentage ten gevolge van corona onder druk staat. Hetzelfde percentage oud-leerlingen (66 procent) meldt nog *geen tentamen gemist te hebben* in de loop van dit studiejaar. Landelijke cijfers zijn niet beschikbaar door de verschillen in meetmomenten. Aan de oud-leerlingen is ook de vraag voorgelegd of zij naar eigen inschatting *op schema liggen ten opzichte van het studieprogramma*. Ook hier ligt twee derde van de oud-leerlingen op schema of zelfs iets voor. De landelijke cijfers voor de eerstejaars liggen iets hoger, maar niet veel.

Het voorspoedige verloop van de studie in het eerste studiejaar loopt min of meer parallel met de inzet van de oud-leerlingen (tabel 5.2).

TABEL 5.2 STUDIE-INZET VAN DE DIRECTE DOORSTROMERS IN HET EERSTE STUDIEJAAR IN VERGELIJKEND PERSPECTIEF (ABSOLUTE AANTALLEN EN PERCENTAGES)

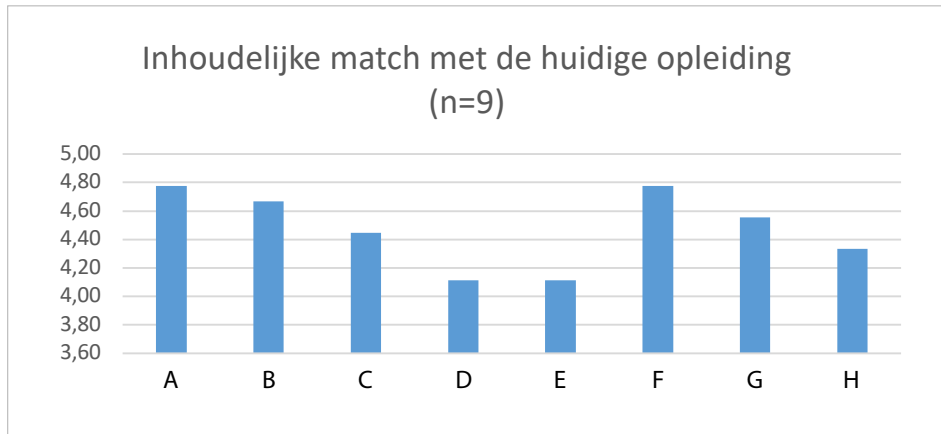
Eigen inschatting van studie-motivatie		Directe doorstromers absoluut	Directe doorstromers percentages		Monitor ResearchNed 2019-2020 en 2020-2021
Laag		0	0 %		± 2 %
Gemiddeld		1	11 %		± 22 %
Hoog		4	45 %		± 55 %
Zeer hoog		4	45 %		± 21%
Eigen inschatting van het gemiddelde aantal studie-uren per week					
Minder dan 20 uur		1	11 %		---
20-25 uur		2	22 %		---
26-30 uur		1	11 %		---
31-35 uur		2	22 %		---
Meer dan 35 uur		3	33 %		---
Gemiddeld aantal uren per week			± 31 uur per week		± 35 uur per week

De oud-leerlingen van Agora zijn gedreven en beoordelen de *eigen studiemotivatie* hoog (45 procent) tot zeer hoog (45 procent). Om vol te houden in corona-omstandigheden met grotendeels online onderwijs vergt het – zeker in de beleving – meer inzet. Ook de landelijke cijfers mogen gezien worden, maar ze vallen iets lager uit. Het gaat daarbij wel om studenten over hun hele bachelorstudie.

Bij het *gemiddeld aantal studie-uren per week* (contacturen en zelfstudie) liggen de verhoudingen weer net iets anders. Landelijk maken de studenten een schatting van ongeveer 35 uur per week en de oud-leerlingen van Agora eindigen met gemiddelde van 31 uren per week. De cijfers van de oud-leerlingen zijn een schatting tijdens een vol coronajaar met vrijwel uitsluitend online onderwijs terwijl de landelijke cijfers nog vrijwel geen impact van corona hebben.

Als laatste is de oud-leerlingen naar hun mening gevraagd over hun *inhoudelijke match met de opleiding* die ze nu en (naar eigen zeggen) ook volgend jaar volgen (figuur 5.1).

FIGUUR 5.1 INHOUDELIJKE MATCH MET DE HUIDIGE OPLEIDING VAN DE DIRECTE DOORSTROMERS IN HET EERSTE STUDIEJAAR IN VERGELIJKEND PERSPECTIEF (GEMIDDELDEN EN PERCENTAGES)

- A Opleiding eigen keuze
- B Opleiding past bij interesses
- C Opleiding past bij capaciteiten
- D Beroep past bij interesses
- E Beroep past bij capaciteiten
- F Gemotiveerd
- G Geen twijfel over keuze
- H Vertrouwen in de toekomst

(1 = slechte match en 5 = optimale match)

Goede match: d.w.z. respondent heeft bij alle items een score hoger dan 3,5:

- Percentage met een goede match onder oud-leerlingen van Agora: 78 procent
- Percentage met een goede match landelijk: ca. 85 procent

De acht stellingen om de binding met de opleiding te meten zijn ontleend aan ResearchNed, die de afzonderlijke items (1 = slechte match en 5 = optimale match) heeft samengevoegd tot een betrouwbare schaal. Als de score over alle items hoger is dan 3,5, dan spreken we van een goede match bij deze respondent.

Uit figuur 5.1 blijkt dat de oud-leerlingen die dezelfde studie ook het komende jaar gaan volgen, een (zeer) positieve binding hebben met de gekozen opleiding. Alle items op zich hebben een gemiddelde score hoger dan 3,5. Relatief hoog scoren de uitspraken over opleiding als helemaal eigen keuze (1), opleiding en aansluiting bij interesses (2) en motivatie om opleiding af te ronden (6). De beroepsperspectieven dankzij deze opleiding (4 en 5) leggen minder gewicht in de schaal.

De percentages voor respondenten die over het geheel genomen een goede binding hebben, ontlopen elkaar niet veel: 78 procent (Agora) versus 85 procent (landelijk).

5.2 Studieverloop van de 'vertraagde doorstromers-switchers' en de 'uitvallers'

Vertraagde doorstromers (in totaal zeven studenten) zijn oud-leerlingen die hun studie in het eerste jaar hebben onderbroken door zich formeel uit te schrijven en die hebben aangegeven zich voor het tweede, aansluitende jaar wel weer formeel in te schrijven. Door deze onderbreking starten ze het tweede jaar wel met vertraging. In bijna alle gevallen is dat een andere opleiding aan een andere onderwijsinstelling (switchers). Er is één oud-leerling die van plan is de opleiding waarmee hij gestart is, weer te gaan volgen (herinschrijver).

Er zijn twee uitvallers, dat wil zeggen oud-leerlingen die zich na een formele inschrijving voor het eerste jaar (2020-2021) niet opnieuw inschrijven voor het aansluitende volgende jaar (2021-2022). Er is één echte uitvaller die de opleiding waarmee hij begonnen is, heel snel heeft beëindigd en die is gaan werken. De andere uitvaller is qua definitie ook een uitvaller, maar heeft na een succesvolle wo-propedeuse gekozen voor een tussenjaar (en is daarmee in formele zin een uitvaller) en vervolgens voor een verdere wo-opleiding. Deze laatste oud-leerling is in het verdere onderzoek per abuis niet meegenomen. Aan deze oud-leerlingen (N = 8) is allereerst gevraagd wanneer ze gestopt zijn met hun opleiding (tabel 5.3).

TABEL 5.3 TIJDSTIP OM TE KIEZEN VOOR EEN STUDIESTOP DOOR DE VERTRAAGDE DOORSTROMERS EN UITVALLERS (ABSOLUTE AANTALLEN)

Tijdstip om studie te onderbreken/stoppen	Aantal
Vrij snel in de beginfase van de opleiding (september oktober/november)	2
In latere fase van de opleiding, maar vóór 1 februari (december/januari)	5
Gestopt na 1 februari	1

De meerderheid van de leerlingen kiest om te stoppen vóór 1 februari. Verwonderlijk is dat niet omdat deze datum van formeel van belang is in de bekostiging. Studenten in het eerste jaar die vóór deze deadline hun studie beëindigen, hoeven de ontvangen beurs en het reisproduct niet terug te betalen. Een lening moet wel terug betaald worden. Bij een later tijdstip zijn deze gunstige exit-condities niet meer van toepassing. Landelijke cijfers over het tijdstip om de studie te onderbreken hebben we niet kunnen vinden, maar omwille van de financiële implicaties zullen deze vermoedelijk niet veel afwijken. Wat gaan de oud-leerlingen doen in dat eerste jaar nadat ze zich hebben laten uitschrijven? (tabel 5.4)

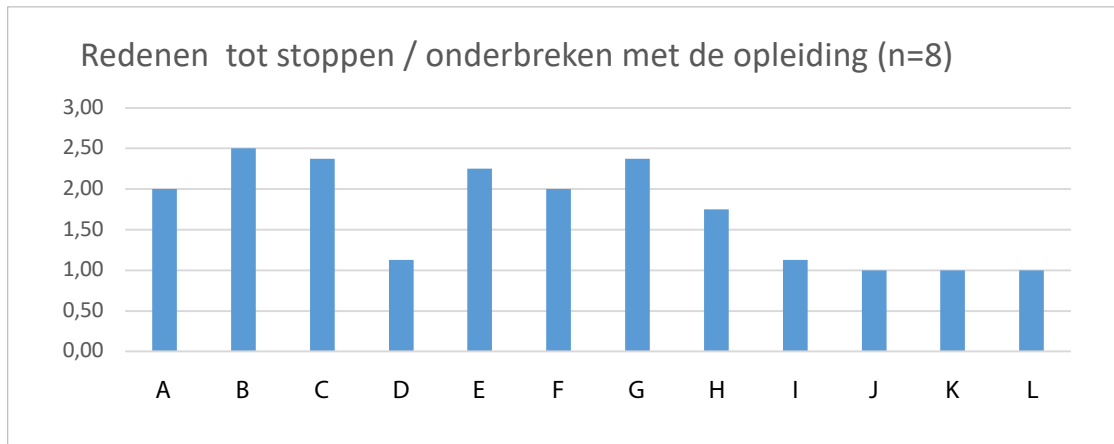
TABEL 5.4 ACTIVITEITEN NA DE STUDIESTOP DOOR DE VERTRAAGDE DOORSTROMERS EN UITVALLERS (ABSOLUTE AANTALLEN)

Activiteiten na de studiestop	Aantal
Gaan werken	7
Inlassen van een 'rustperiode'	1

Op één uitzondering na hebben de oud-leerlingen collectief gekozen om te gaan werken. Retail (supermarkt) en zorg worden het meest genoemd.

Wat waren nu de overwegingen om te stoppen met de studie? (figuur 5.2)

FIGUUR 5.2 REDENEN OM TE STOPPEN MET DE GEKOZEN OPLEIDING DOOR DE VERTRAAGDE DOORSTROMERS EN UITVALLERS (GEMIDDELDEN)

- A verkeerde studiekeuze gemaakt
- B verwachting is niet uitgekomen
- C niet voldoende gemotiveerd voor deze opleiding
- D studie is te zwaar
- E manier van onderwijs sloot niet aan
- F niet thuis voelen
- G moeite met de wijze van onderwijs geven
- H onvoldoende studiebegeleiding
- I moeite met overgang/aansluiting vanuit vooropleiding
- J persoonlijke omstandigheden (zorgtaken e.d.)
- K Vanwege functionele beperking/handicap
- L Anders (baan gevonden)

1 = onbelangrijk 2 = belangrijk 3 = doorslaggevend

In de redenen om de studie te onderbreken/beëindigen zijn twee clusters met impact te onderscheiden:

- Overwegingen in verlengde van de studiekeuze ('verkeerde keuze'; 'verwachting niet uitgekomen'; 'niet voldoende gemotiveerd'). Dit zijn voor de oud-leerlingen belangrijke tot doorslaggevende redenen om de opleiding af te breken. Studiekeuze in de ruime zin van het woord blijkt dus een cruciale variabele te zijn. Veel onderzoek laat dan ook zien dat investeringen door scholen en leerlingen in een brede studieoriëntatie en bewuste studiekeuze meer dan lonend zijn.
- Motieven om te stoppen die samenhangen met de wijze/organisatie van het onderwijs ('manier van onderwijs sluit niet aan'; 'niet thuis voelen'; 'moeite met de wijze van onderwijs geven'; 'onvoldoende studiebegeleiding'). Voor de oud-leerlingen zijn dit net als bij het vorige cluster redenen die veel gewicht in de schaal leggen. De link met corona is hier gemakkelijk te leggen. Na een verre van optimale studiekeuze in hun Agora-examenjaar (lockdown vanaf 16 maart 2020) bracht de aansluitende vervolgstudie (bijna het hele jaar online onderwijs inclusief tentamens achter je eigen thuisbureau met bewaking op afstand) voor deze studenten bepaald niet wat gebruikelijk is als het leven lonkt op achttienjarige leeftijd.
- Onbelangrijk blijken de overwegingen te zijn in het derde cluster: 'aansluiting met de vooropleiding'; 'persoonlijke omstandigheden'; 'functionele beperkingen'; 'baan gevonden'.

- Ook ResearchNed besteedt uitvoerig aandacht aan de overwegingen om te switchen of te stoppen met de opleiding van het eerste jaar. De redenen om de studie te onderbreken of helemaal te stoppen laten weinig verschuivingen in de tijd zien. In de Monitoren Beleidsmaatregelen 2019-2020 en 2020-2021 worden 'verkeerde studiekeuze' en 'verwachtingen niet uitgekomen' door ongeveer 50 procent genoemd. Daarna (een derde tot een kwart) volgen redenen als 'onvoldoende gemotiveerd', 'manier van onderwijs sloot niet aan', 'zich niet thuis voelen' en 'studie te zwaar'. Ook voor de oud-leerlingen van Agora zijn 'verkeerde studiekeuze' en 'verwachtingen niet uitgekomen' belangrijke overwegingen voor een voortijdig einde van de studie. Klaarblijkelijk zijn dit motieven die de tand des tijds kunnen doorstaan. Verschillen met de landelijke cijfers zijn te vinden bij de coronagerelateerde redenen om te stoppen zoals 'manier van onderwijs sloot niet aan', 'zich niet thuis voelen' en 'moeite met de wijze van onderwijs'. De coronageneratie van Agora heeft hier heel andere ervaringen dan de eerdere generaties studenten in landelijke cijfers toen corona nog onbekend was.

5.3 Ervaringen van oud-leerlingen met een tussenjaarvariant

Naast de overgrote meerderheid van de oud-leerlingen die kozen voor een vervolgstudie waren er vier die besloten om een andere route te gaan en daarbij hun eigen weg in te slaan. Wij hebben deze vier oud-leerlingen het label 'tussenjaarvariant' gegeven.

De vier oud-leerlingen zijn niet vergelijkbaar: zij maakten ieder een eigen en unieke keuze en doorliepen vervolgens ook een eigen en uniek traject. Gemeenschappelijk in deze vier trajecten lijkt wel hun vasthoudendheid te zijn.

De eerste oud-leerling is geboren en getogen op Agora vanaf het eerste jaar. Na zijn examen voor mavo volgde havo. Omdat er nog geen sprake was van helder beroepsperspectief en bijbehorende vervolgopleiding besloot hij te gaan werken. Achteraf bleek dat een goede beslissing te zijn: 'eerst uitzoeken wat en ervaring opdoen en zonder studieschuld'. Hij raakte verzeild in de wegebouw met 'een schop in de hand, om zes uur op en in weer en wind'. De wegebouw blijkt een boeiende bedrijfstak met steeds meer technologie, weinig jongeren en kansrijk voor een mooie baan. Hoewel de plannen nog niet definitief zijn, gaat hij mogelijk met steun vanuit het bedrijf een opleiding volgen voor projectleider of iets dergelijks.

De tweede oud-leerling was eveneens een initiële leerling van Agora en behoorde eveneens tot de generatie leerlingen uit het startjaar van Agora. Met muziek als passie en een vwo-diploma op zak wilde zij een muzikale opleiding gaan volgen, maar werd uiteindelijk niet toegelaten. Haar keuze voor een tussenjaar was dus niet vrijwillig. In dat tussenjaar heeft zij onophoudelijk en met grote vasthoudendheid gewerkt aan haar muzikale ontwikkeling en scholing. Zij heeft audities gedaan op muziekscholen in Zwolle, Hasselt en Enschede en de examens afgelegd. Zij hoopt na het tussenjaar wel toegelaten te worden. Zij werkt ook aan haar eigen muzikale carrière en is in oktober 2021 uitverkoren voor een hoofdrol in een rockopera via regionale omroep L1. In het tussenjaar heeft zij ook gewerkt in de thuiszorg. Mocht zij wederom niet toegelaten worden tot een muzikale opleiding, dan behoort culturele antropologie in Leiden tot de mogelijkheden.

De derde oud-leerling in de categorie tussenjaarvariant was een zij-instromer op Agora. Hij deed eindexamen op vwo-niveau. Al tijdens de opleiding op Agora was hij samen met twee medeleerlingen actief op het terrein van ICT. Samen richtten zij Egodact op, een softwarebedrijf dat maatwerkproducten voor de Agora-gemeenschap ontwikkelde: de Challengemonitor waarmee leerlingen hun challenge kunnen beschrijven en de Voortgangsmonitor waarmee leerlingen zicht krijgen op de ontwikkeling van hun eigen vaardigheden. Na zijn examen wilde hij als ondernemer vanuit zijn eigen bedrijf verder met de ontwikkeling en distributie van ICT-producten voor het groeiend aantal Agorascholen, maar corona gooide

roet in het eten. Hij is gaan werken bij een softwarebureau in Rotterdam, terwijl hij tegelijkertijd actief is gebleven met softwareontwikkeling voor nieuwe producten voor Agora's en scholen met een vergelijkbaar onderwijsconcept. De perspectieven hiervoor lijken gunstiger te zijn, maar mocht om welke reden dan ook dit traject worden afgebroken, dan is een universitaire studie een van de opties.

De laatste oud-leerling met een tussenjaarvariant was een zij-instromer die havo-examen heeft gedaan. Zijn keuze voor een tussenjaar was een bewuste keuze. Inhoudelijk was er interesse voor film/video/geluid, maar wat en hoe precies was niet helder. Hij is hiermee 'selfmade' thuis aan de slag gegaan, maakt zelf documentaires en heeft tegelijkertijd gewerkt bij onder meer een opticien. Hij heeft ook ervaring opgedaan met software voor lay-out en editing. Uiteindelijk heeft hij contact gezocht met een loopbaancoach en dat leidde tot een keuze voor beeld/geluid/film. Via de coach een lijst opgesteld van mogelijke opleidingen in deze richting. Het streven is om in september 2021 met een opleiding te beginnen, maar de nog resterende voorbereidingsperiode is kort en de toelating is streng. Mocht september niet lukken, dan wellicht januari 2022. Mocht ook dat niet haalbaar zijn, dan een tweede tussenjaar met op eigen initiatief specifieke scholing op dit terrein en werk proberen te vinden dat aansluit bij zijn keuze.

5.4 Samenvatting

De negen oud-leerlingen die *direct doorstromen* naar het tweede jaar en die aangeven zich direct weer te laten *herinschrijven* voor dezelfde opleiding aan dezelfde instelling, liggen redelijk op schema met hun studie. Hun studieverloop is op hoofdlijnen vergelijkbaar met studenten uit eerdere jaargangen zonder corona. Dat geldt ook voor hun studiemotivatie en -inzet. De binding met de opleiding die ze nu volgen en die ze ook gaan voortzetten is hoog en vergelijkbaar met de gegevens van ResearchNed over vroegere jaargangen.

De zeven oud-leerlingen die *vertraagd doorstromen* hebben een formele break gemaakt tijdens hun eerste studiejaar. Deze onderbreking is van tijdelijke aard omdat ze zich voor het tweede jaar wel weer gaan inschrijven in de hoedanigheid van *switcher*. Ook de twee *uitvallers* kiezen voor een break, maar nu niet van tijdelijke aard. Het besluit om de opleiding te onderbreken of te beëindigen wordt veelal in de maanden december/januari genomen uit financiële overwegingen. Na het besluit tot een break steken bijna alle oud-leerlingen de handen uit de mouwen en kiezen ze voor een tijdelijke baan. De belangrijkste overwegingen om de studie te beëindigen zijn een verkeerde studiekeuze en verwachtingen die niet zijn uitgekomen. Dit geldt zowel voor de Agora-generatie als de andere jaargangen van ResearchNed. Wat wel zwaarder meeweegt bij Agora-leerlingen is de negatieve impact van corona op de wijze van onderwijs geven.

Literatuur

ResearchNed (2020). *Monitor Beleidsmaatregelen hoger onderwijs 2019-2020*. Nijmegen: ResearchNed.
ResearchNed (2021). *Monitor Beleidsmaatregelen hoger onderwijs 2020-2021*. Nijmegen: ResearchNed.

6 Epiloog

Dit hoofdstuk is een coproductie van Jos Claessen en John Arkenbout

Hoe vergaat het eerstejaarsstudenten in het hoger onderwijs nadat ze hun middelbare school met succes hebben afgesloten? Over dit onderwerp is veel onderzoek en over meerdere jaren beschikbaar. De cijfers laten zien dat het de meeste eerstejaars in het ho (ruim 170.000 in 2020-2021) goed vergaat. Twee derde vervolgt in het tweede jaar dezelfde studie en op dezelfde locatie waarmee ze ook begonnen zijn; ongeveer een derde kiest voor een ander traject: een andere studie en/of op een andere locatie (± 20 procent) en ruim 10 procent stopt tijdens of na het eerste jaar met de ho-studie. Studenten die problemen ondervinden met hun studie behoren al jaren tot dezelfde risicogroepen die jaar in jaar uit terugkeren. Factoren als vooropleiding, geslacht, etniciteit, sociaaleconomische status en verschillende soorten beperkingen spelen daarbij een rol. In de loop van de jaren is het algemene beeld op hoofdlijnen gelijk gebleven. Maar met de komst van corona is er wel een nieuwe werkelijkheid aangebroken.

Met dit rapport proberen we de vraag te beantwoorden hoe de (oud-)leerlingen van Agora Roermond die in 2019-2020 hun eindexamen hebben afgelegd, deze overstap naar het hoger onderwijs hebben gemaakt onder coronaomstandigheden. Met de titel *Over de drempel* willen we aangeven dat dit niet zomaar een volgende stap is, maar een transitie met verreikende implicaties. Je sluit na een reeks van jaren je middelbareschooltijd af en gaat de drempel over naar een nieuwe wereld met veel onbekenden. Na hun eindexamen havo of vwo hebben 23 Agoraleerlingen deze overstap gemaakt en zijn in 2020-2021 begonnen met een nieuwe opleiding of beroepsloopbaan. Van deze 23 leerlingen hebben we er 22 – nu als oud-leerlingen – in mei/juni 2021 kunnen interviewen over hun ervaringen in het post-Agorajaar. Deze interviews vormen het sluitstuk van een meerjarig onderzoek waarbij we eerst in kaart hebben gebracht hoe Agora als school de leerlingen heeft ondersteund en begeleid met hun loopbaankeuzes (loopbaanoriëntatie en -begeleiding, LOB). Vervolgens hebben we deze leerlingen in hun examenjaar bevraagd over de gemaakte loopbaankeuzes (eindexamenniveau, examenprofiel, vakkenpakket, toekomstplannen, vervolgopleiding, procesverloop van deze beslissingen, criteria voor de keuzes enzovoort). Diezelfde leerlingen hebben een jaar later hun ervaringen met ons gedeeld: hoe ze terugkijken op hun schooltijd bij Agora, hoe ze denken over de gemaakte studiekeuze, hoe het met hen is gegaan in het eerste (studie)jaar in het hoger onderwijs, wat hun plannen en vooruitzichten nu zijn, wat de impact van corona is. Deze opzet heeft een tamelijk uniek beeld over meer jaren opgeleverd, omdat niet alleen de ervaringen en keuzes in het eerste jaar van het hoger onderwijs in kaart zijn gebracht, maar ook de jaren voorafgaand aan de overstap.

De keuze voor Agora in Roermond (vmbo/havo/vwo) was geen toeval. Agora heeft een heel eigen onderwijsconcept zonder lessen en zonder rooster, zonder vakken en zonder leermethoden, zonder cijfers en zonder rapporten. In het gedachtegoed van Agora voeren leerlingen zelf de regie over hun leerproces, zitten ze zelf aan het stuur, zetten ze hun eigen individuele leerroute uit, leren ze weloverwogen keuzes te maken. Deze competenties om richting te geven aan de eigen onderwijsloopbaan zijn natuurlijk geen doel op zichzelf, maar maken deel uit van de meer algemene loopbaancompetenties om structuur en inhoud te geven aan de toekomst, zowel beroepsmatig als privé. Met deze loopbaancompetenties (wie ben ik? wat kan ik? welk soort werk past mij? hoe bereik ik dat doel? wie kan me daarbij helpen?) komt het doel naderbij van 'gedurende het leven (proactief) ontplooiën van kwaliteiten op basis van motieven en mogelijkheden voor een duurzame bijdrage aan de samenleving, eigen werkomgeving, gezondheid en geluk, voor nu en de toekomst'. De verwachting is dat door het concept van Agora (benadrukken van zelfregie in het leerproces van de leerlingen, hechte sociale interactie binnen een heterogeen samengestelde coachgroep, intensieve begeleiding en feedback door een coach, uitdagende leeromgeving met zelf gekozen challenges) een extra

stimulans gegeven wordt aan de ontwikkeling van deze loopbaancompetenties.

LOB is voor Agora veel meer dan leerlingen helpen bij het kiezen van een examenprofiel/vakkenpakket en het uitzoeken van een mogelijke vervolgopleiding. Agora wil excelleren in een breed opgezette LOB vanaf het eerste jaar waarbij de keuze van het examenprofiel niet meer dan een tussenproduct is en waarbij het zicht op de toekomst dominant is. De basisfilosofie van Agora voor LOB luidt dan ook: voor iedere leerling een stip op de horizon in de vorm van een persoonlijk toekomstbeeld (levenspad in algemene zin en beroepsperspectief in het bijzonder). De uitwerking op papier van LOB bij Agora in 2019-2020 is beperkt. Er zijn geen voorgeschreven handleidingen, methoden of protocollen. Conform de landelijke regelgeving is er een PTA voor LOB, maar dat is beknopt, met een mindmap maken van je interesses, een Agora Persoonlijk Leerplan (APL) maken en opleidingen/beroepen uitkiezen en bezoeken. LOB binnen Agora is in 2019-2020 vooral een kwestie van doen.

De 23 examenleerlingen van Agora moesten naast hun eindexamen in 2019-2020 in datzelfde jaar ook ingrijpende loopbaankeuzes maken voor het jaar daarna: al enig idee van mijn latere toekomst? Studeren, werken of een tussenjaar? Mbo, hbo of wo? Welke onderwijssector? Welke opleiding precies? Waar wil ik gaan studeren? Blijf ik thuis wonen of op kamers? Enzovoort.

Veruit de meeste leerlingen (20 van de 23) wisten vrij nauwkeurig wat ze zouden gaan doen na het eindexamen. Bijna al deze leerlingen waren van plan verder te gaan studeren. De keuzes die de leerlingen daarbij maakten, laten een grote diversiteit zien. Bèta-achtige opleidingen in de techniek en de gezondheid kwamen relatief weinig voor, opleidingen die aansluiten op het examenprofiel cultuur en maatschappij veel meer. Dit laatste examenprofiel, dat landelijk maar een klein aandeel heeft, was favoriet bij de eindexamenleerlingen van Agora (11 van de 23).

Het maken van loopbaankeuzes voor na het eindexamen was geen sinecure: voor bijna de helft was het een moeilijke keuze waarmee ze lang bezig zijn geweest en waarbij ze ook nog van keuze zijn geswitcht. Leerlingen lieten zich bij hun keuze vooral leiden door overwegingen als 'moet leuk en aardig zijn' en 'moet aansluiten bij mijn interesse'. De ondersteuning door Agora bij het maken van plannen voor na het eindexamen werd redelijk positief beoordeeld. Ruim de helft is echt tevreden.

Met dit onderzoek uit mei/juni 2021 zijn we een jaar verder en kunnen we zien hoe het de examenleerlingen van havo en vwo uit 2019-2020 vergaan is. Hun ervaringen zijn net als in het examenjaar sterk gekleurd door corona. Terugblikkend op hun tijd op Agora zijn de oud-leerlingen positief. Bijna driekwart geeft hun vroegere school het rapportcijfer goed tot zeer goed.

Aan de oud-leerlingen is ook gevraagd of ze destijds op Agora de juiste beslissing hebben genomen over hun toekomst na het verlaten van Agora. Hier zien we dat slechts 14 van de 22 zeggen dat ze destijds de juiste keuze hebben gemaakt. Er is dus nog werk aan de winkel voor Agora als het gaat om LOB en ontwikkeling van loopbaancompetenties.

Het blijkt dat 18 van de 22 oud-leerlingen direct na de zomervakantie inderdaad zijn gaan doen wat ze op Agora al van plan waren. In de loop van het eerste jaar zien we wel een verschuiving in deze plannen ontstaan. Aan het einde van het eerste jaar volgen nog (maar?) 13 oud-leerlingen het traject waarmee ze in september 2020 begonnen zijn: van hen zetten 9 oud-leerlingen hun gekozen opleiding voort, 4 oud-leerlingen hebben via een tussenjaarvariant hun voorgenomen route gevolgd. Naast deze 13 zijn er 9 oud-leerlingen die inmiddels op een ander spoor zitten: van hen zijn er 7 geswitcht naar een andere opleiding en/of locatie, en 2 oud-leerlingen zijn ermee gestopt. Voor deze tweede groep hebben zich klaarblijkelijk in dat eerste jaar ontwikkelingen voorgedaan die hebben geleid tot het bijstellen van de eerdere startkeuze. De groep van 9 oud-leerlingen die aan het einde van 2020-2021 nog steeds dezelfde opleiding aan dezelfde onderwijsinstelling volgden waaraan ze begonnen waren en vertelden dat ze zich voor 2021-2022 weer zouden inschrijven voor dezelfde opleiding en locatie, wordt in het vakjargon van de studentenstatistiek aangeduid met *herinschrijvers*. Deze oud-leerlingen liggen redelijk op schema met hun studie, zijn nog steeds hoog gemotiveerd en hebben een goede match met hun opleiding.

De 7 oud-leerlingen die de studie waarmee ze gestart zijn, hebben onderbroken of beëindigd tijdens het eerste jaar, maar die zich voor het volgende studiejaar wel opnieuw inschrijven, bijna allemaal voor een andere opleiding en locatie, dragen het label *switchers*. Deze oud-leerlingen hebben hun studie vroeg afgebroken (vóór 1 februari vanwege gunstige financiële exit-condities). Er waren twee hoofdredenen om te stoppen: verkeerde studiekeuze en onvrede met het 'corona-onderwijs'. Na het (tijdelijk) stoppen met hun studie zijn ze bijna allemaal gaan werken.

Ten slotte zijn er 2 oud-leerlingen die zich niet opnieuw inschrijven voor het tweede studiejaar. In de statistieken zijn dat de *studie-uitvallers*.

Van de 22 oud-leerlingen waren er vier die na hun eindexamen gekozen hebben voor een *tussenjaarvariant* (gaan werken of beginnen van een eigen bedrijf of verdere oriëntatie en ontwikkeling). Deze vier hebben in dat eerste jaar gedaan wat ze van plan waren. Voor het volgende jaar gaan er twee zeker starten met een vervolgopleiding en twee gaan hun huidige werkzaamheden voortzetten met mogelijk een aanvullende opleiding.

Hoe doen de oud-leerlingen van Agora het nu in vergelijking met hun jaargenoten? Deze vraag is alleen met heel veel voorbehoud te beantwoorden.

De verwachtingen vooraf over het succes van Agora-leerlingen in het hoger onderwijs konden tweeledig zijn, nog los van de coronaomstandigheden. Aan de ene kant kon je lagere verwachtingen hebben, kon je je afvragen of vijf of zes jaar voortgezet onderwijs zonder de bekende, gebruikelijke structuur van schoolvakken, lessen, toetsen enzovoort wel toereikend zou zijn voor succes in het hoger onderwijs. Aan de andere kant kon je hogere verwachtingen hebben van een vorm van voortgezet onderwijs die leerlingen via de opzet van challenges noodzaakt om zeer zelfstandig hun kennis te verzamelen en toe te passen en actief na te denken over de toekomst, en die daardoor wellicht beter past bij het hoger onderwijs dan het meer schoolse reguliere onderwijs.

Maar dat is dus los van de coronaomstandigheden die een zwaar stempel hebben gedrukt. Het was de vraag hoe de oud-Agoraleerlingen het als studenten zouden doen in een tijd waarin ze vooral van thuis uit online moesten studeren zonder veel persoonlijke begeleiding. En of eenzaamheid en depressie niet op de loer zouden liggen, zoals in de media veel is geventileerd door deskundigen. Wat zeker is: corona heeft voor de hele examenlichting 2019-2020 het examenjaar op zijn kop gezet én het eerste jaar na het eindexamen ontwricht.

Het resultaat van de eerste lichting studenten met een Agora-vooropleiding is vooralsnog niet te vergelijken met dat van hun jaargenoten. Er zijn immers nog geen landelijke gegevens beschikbaar over 2020-2021. Verder is het aantal oud-Agoraleerlingen heel klein, zodat we een flinke slag om de arm moeten houden. Als we toch een vergelijking willen maken met de cijfers van vóór corona, dan hebben de oud-leerlingen van Agora het naar verhouding niet beter, maar ook niet slechter gedaan dan eerdere lichtingen. Het percentage uitvallers bij Agora (zeggen en schrijven twee oud-leerlingen) ligt met ongeveer 10 procent in dezelfde orde van grootte. Dit betekent dat ongeveer 90 procent van de oud-leerlingen van Agora de studie voortzet, in lijn met de landelijke cijfers van vóór corona. Wel zien we bij Agora minder herinschrijvers en meer *switchers*. Zoals eerder opgemerkt, kan de aard van het Agora-onderwijs met challenges een rol hebben gespeeld: oud-Agoraleerlingen zouden mogelijk sneller zien dat ze een ander spoor moeten kiezen.

Het algemene beeld van de oud-Agoraleerlingen in hun eerste jaar na het eindexamen lijkt er goed uit te zien, ondanks de corona-omstandigheden. Wat de verklaring daarvan is, blijft tot op zekere hoogte gissen, ook gezien de minimale aantallen waar het om gaat. Het kan zijn dat de versoepelingen waar alle eerstejaarsstudenten in 2020-2021 van hebben kunnen profiteren, een rol hebben gespeeld: de aanpassing van het studieadvies, de grotere coulance vanuit onderwijsinstellingen bij onderwijs en examinering.

Maar het kan ook zo zijn dat oud-Agoraleerlingen extra profijt hebben gehad van hun voortgezet onderwijs in de vorm van challenges. Bij elke challenge worden Agoraleerlingen uit hun comfortzone getrokken, moeten ze zelf plannen, kennis verzamelen, veel uitzoeken, veel produceren, verantwoorden, doorbijten en problemen oplossen, al worden ze daar goed bij gecoacht. Hierdoor is de structuur van zelfstandig werken, leren en anticiperen er goed ingeslepen, wat kan helpen bij de (soms onverwachte) uitdagingen in het hoger onderwijs.

Als er langduriger onderzoek wordt gedaan naar het studiesucces van oud-Agoraleerlingen, over meer jaren, met grotere aantallen respondenten en met vergelijkingsgroepen uit reguliere vormen van onderwijs, dan zullen er meer gegevens beschikbaar komen waarover meer valide uitspraken kunnen worden gedaan. Zo'n vervolgonderzoek is inmiddels gestart en zal vier jaar lopen, tot 2026. Het wordt uitgevoerd door de faculteit Onderwijswetenschappen van de Open Universiteit, in samenwerking met meerdere Agora-scholen. Waar mogelijk wordt de verbinding gelegd met de Educatieve Agenda Limburg waarin de OU participeert. Verder is het de bedoeling het project te verbreden met een school uit een ander type voortgezet onderwijs dan Agora.

Naast dit omvangrijke meerjarige vervolgonderzoek zullen de oud-leerlingen uit 2019-2020 die we in 2021 al een eerste keer gepeild hebben over hun ervaringen, half 2022 voor een tweede keer benaderd worden. Wat gebeurt er met hun (onderwijs)loopbanen in het tweede jaar na hun eindexamen? Blijven de wegen zich scheiden? Treedt er meer continuïteit op? Worden de plannen voor herinschrijven of switchen ook in daden omgezet? Het verder volgen van deze unieke eerste lichting oud-Agoraleerlingen zal ongetwijfeld meer inzichten opleveren.

Heeft het resultaat van de eerste lichting studenten met een Agora-achtergrond in hun eerste jaar nu betekenis voor de loopbaanoriëntatie en -begeleiding (LOB) op Agora, de loopbaankeuzes die de eindexamenleerlingen maken en de ontwikkeling van hun loopbaancompetenties? Wij denken van wel. Het onderwijsconcept van Agora met de leerling aan het stuur, de regie over het eigen onderwijs, kan een vruchtbare voedingsbodem zijn voor de ontwikkeling van loopbaancompetenties. Leerlingen die (mede door een goede LOB) beter weten wie ze zijn, wat ze kunnen en wat ze willen en wie hen daarbij kan helpen, zullen daarvan profijt hebben in hun verdere leven, zowel privé als beroepsmatig. De middelbareschoolperiode kan daarbij een belangrijke bijdrage leveren, maar we moeten bedenken dat groei en persoonlijke ontwikkeling ook daarna blijven doorgaan.

Al wordt LOB op Agora maximaal ingezet, met het stimuleren van loopbaancompetenties, een brede en intensieve studieoriëntatie, een bewuste studiekeuze en alle mogelijke faciliteiten die je als school daarbij uit de kast kunt halen, er blijven altijd (grote) individuele verschillen tussen leerlingen waar het om hun persoonlijke ontwikkeling gaat. Er zullen altijd leerlingen zijn die nog aarzelen en niet precies weten hoe en wat. Switchen en uitvallen is van alle tijden.

Over de auteur

Prof. dr. J.F.M. Claessen is emeritus hoogleraar onderwijskunde aan de Open Universiteit.

Na zijn afstuderen in de onderwijskunde aan de Radboud Universiteit in 1972 was hij tien jaar werkzaam als onderzoeker bij het ITS te Nijmegen. Inhoudelijk zwaartepunt was het onderwijs in de moderne vreemde talen. Zijn proefschrift had de titel *Moderne vreemde talen uit balans*.

In de periode 1982-1997 was hij verbonden aan de Open Universiteit in Heerlen.

Van 1997 tot 2008 was hij directeur van CINOP, de landelijke onderwijsondersteuningsinstelling voor het mbo in 's-Hertogenbosch.

In 2008 nam hij zijn werkzaamheden bij de OU weer op.

In de afgelopen jaren publiceerde hij over professionalisering van leraren en met name de rol en betekenis van Leraar24.

Sinds 2013 houdt hij zich o.a. intensief bezig met de groeiende achterstand van jongens in het onderwijs.

Een ander zwaartepunt is de begeleiding van vo-scholen die aan de slag willen met de invoering van gepersonaliseerd leren.

In het schooljaar 2014-2015 volgde hij van zeer nabij het eerste jaar van de nieuwe school Agora in Roermond. Dit leidde onder meer tot de publicatie *Tegels van Agora. Verslag van het eerste jaar van een grensverleggende onderwijsinnovatie*.

In 2017-2018, het eerste examenjaar, was hij opnieuw actief aanwezig bij Agora. Dit leidde tot de publicatie *Agora en de eerste horden. Tussenbalans na vier jaar grensverleggende onderwijsinnovatie en de eerste eindexamens*.

In 2019-2020, het eerste coronajaar, was hij wederom te gast in Roermond. Zijn verslag van dat jaar verscheen onder de titel *Agora en de uitdaging van het eindexamen*.

Sinds 2019 geeft hij leiding aan een meerjarig project over de loopbaankeuzes van Agora-leerlingen en hun studiesucces in het eerste jaar van het hoger onderwijs. In januari 2020 verscheen hierover de eerste publicatie. *Leren voor een leven lang ontwikkelen. Loopbaankeuzes van Agora-leerlingen en hun studiesucces in het eerste jaar van het hoger onderwijs. Katern 1- Voorstudie. Agora en loopbaanontwikkeling en -begeleiding (LOB): regelgeving en praktijk in het voortgezet onderwijs*

In 2021 verscheen *Katern 2- Agora in 2019-2020. LOB op Agora en loopbaankeuzes van havo- en vwo-leerlingen*.

Scholen als Agora kenmerken zich onder meer door een fundamentele kanteling van het onderwijsconcept. Een boeiende vraag daarbij is: welke factoren op schoolniveau bewerkstellingen en consolideren zo'n ingrijpend switch?

Het NRO-rapport *Schoolfactoren en leraarsbekwaamheden in vernieuwingscholen* (Heerlen, 2020) geeft antwoord op deze vragen. Een van de onderzochte scholen was Agora.

Behalve bij Agora was Claessen in de jaren 2017-2019 ook betrokken bij de opstart van Compass, een nieuwe school voor mavo, havo en vwo in Brunssum met een heel eigen onderwijsconcept (www.compass-lvo.nl).

Colofon

Uitgave

Open Universiteit
Faculteit Onderwijswetenschappen
2021

Bezoekadres

Valkenburgerweg 177
6419 AT Heerlen

Postadres

Postbus 2960
6401 DL Heerlen

Tekst

Prof. dr. Jos Claessen

Bureauredactie

Drs. John Arkenbout

Vormgeving

Fanny Driessen

Oplage

450 exemplaren

